

Bouwstenen voor het vso

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

Bouwstenen voor het vso

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

December 2011

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

© 2011 SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Mits de bron wordt vermeld is het toegestaan om zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren dan wel op andere wijze te verveelvoudigen.

Auteur: Els Schram, met medewerking van Hans Pietersen, Ina Berlet en Willem van Zon

In samenwerking met: werkgroep 1, project Passende kwalificaties - kerndoelen vso

In opdracht van: Ministerie van OCW, directie JOZ

Informatie

SLO

Secretariaat: Speciaal onderwijs

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 664

Internet: www.slo.nl

E-mail: so-po@slo.nl

AN: 2.5517.437

Aan de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
Mevrouw J.M. van Bijsterveldt-Vliegenthart
Postbus 16375
2500 BJ Den Haag

Datum	Ons kenmerk	Uw kenmerk
18 juli 2011	SO/5517/11-327	
Doorkiesnummer	Fax	E-mail
(053) 4840 210	(053) 4307 692	b.vanleeuwen@slo.nl
Betreft		
Aanbiedingsbrief Bouwstenen notities uitstroomprofielen vso		

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Mevrouw de Minister,

Het wetsvoorstel kwaliteit (voortgezet) speciaal onderwijs legt de taak van scholen voor voortgezet speciaal onderwijs (vso-scholen) wettelijk vast: het onderwijs inrichten in één of meer uitstroomprofielen, te weten Vervolgonderwijs, Arbeidsmarkt en Dagbesteding.

In opdracht van het ministerie van OCW heeft SLO, in nauwe samenwerking met vele betrokkenen uit het veld, handreikingen en aanbevelingen ontwikkeld voor de vormgeving van het onderwijs in de drie uitstroomprofielen.

De invoering van de wet kwaliteit (voortgezet) speciaal onderwijs heeft niet alleen betrekking op de taak en het onderwijsaanbod van het vso, maar regelt ook de verplichting tot het opstellen van een ontwikkelingsperspectief voor iedere leerling, het vaststellen, aan het eind van de schoolperiode, van een transitiedocument voor iedere leerling en het uitreiken van een getuigschrift aan leerlingen die geen regulier diploma voortgezet onderwijs behalen. Andere consequenties zijn het verplicht stellen van stages voor het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt en het verruimen van de mogelijkheid voor vso-scholen om de examinering en diplomering van leerlingen zelf ter hand te nemen.

SLO

Bezoekadres
Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede
Nederland

Postadres
Postbus 2041
7500 CA Enschede
Nederland

T +31 (0)53 484 08 40
F +31 (0)53 430 76 92
E info@slo.nl
W www.slo.nl

ING Bank 66 48 51 908
KvK Oost Nederland 06085916

Handreikingen voor scholen

Deze Bouwstenen-notities willen schoolleidingen en inhoudelijk management in het vso handreikingen bieden bij de inrichting van de uitstroomprofielen. Zij bieden suggesties om op schoolniveau te werken aan de operationalisering van het wetsvoorstel. Er is geen sprake van een verplichtend karakter. De notities zijn in nauwe samenwerking met het veld tot stand gekomen. Zij geven voorbeeldmatige uitwerkingen en verwijzen naar bruikbare instrumenten en bronnen.

Het wetsvoorstel kwaliteit beoogt het vso een impuls te geven voor inhoudelijke kwaliteitsverbetering. Het is aan de scholen om hier verder werk van te maken. In de Bouwstenen-notities worden aanbevelingen geformuleerd, waar de scholen mee aan de slag kunnen gaan.

Het voortgezet speciaal onderwijs staat voor een belangrijke stap in haar ontwikkeling. De emancipatie tot een onderwijssoort die een gedifferentieerd onderwijsaanbod van hoogwaardige onderwijskwaliteit levert, dat is het wenkend perspectief waar het wetsvoorstel kwaliteit richting aan geeft. De drie Bouwstenen-notities die hierbij worden aangeboden, willen daar een steentje aan bijdragen.

Flankerende aanbevelingen voor onderwijsbeleid

Er bestaan domeinen waar scholen geen invloed op kunnen uitoefenen, maar die wel degelijk van belang zijn voor het welslagen van al hetgeen met het wetsvoorstel kwaliteit (v)so wordt beoogd. Het gaat dan bijvoorbeeld om zaken als conjuncturele invloeden op de regionale arbeidsmarkt (de potentiële werkgevers van vso-leerlingen) of de niet af te dwingen samenwerking met scholen voor voortgezet onderwijs. Aanbevelingen die de invloedssfeer van de school overstijgen worden hieronder geformuleerd. Deze aanbevelingen zijn gericht op beleidsmakers, samenwerkingsscholen (vo, mbo) en relevante partners in de samenleving.

1. Doordenk de doorstroomrechten vso-mbo-1 en vso-hbo/wo

Het is wenselijk dat de doorstroomrechten van vso-leerlingen opnieuw worden doordacht. Dit geldt voor de doorstroom naar mbo-1, nu daar mogelijk een bindend studieadvies zal worden ingevoerd. Het geldt ook voor de doorstroom naar hbo/wo als gevolg van de nieuwe slaag-/zakregeling.

Met de MBO-raad dient te worden nagegaan hoe kan worden voorkomen dat het bindend studieadvies vooral leerlingen met een beperking zal treffen. Met de HBO-Raad en VSNU dient te worden nagegaan of leerlingen met een beperking in bepaalde gevallen zonder diploma kunnen doorstromen of in aanmerking kunnen komen voor een toelatingsonderzoek.

2. Het inrichten van een vso Expertgroep Examens

Het verdient aanbeveling om vanuit het vso een clusterbrede expertgroep in te richten die het College voor Examens adviseert bij de totstandkoming van met name de examens Nederlands, Engels en wiskunde. Bij de volgende herziening van de examens kunnen op advies van deze expertgroep bepaalde examenonderdelen van het centraal examen naar het schoolexamen worden overgeheveld.

3. Het monitoren van diplomaroutes en het ontsluiten van goede praktijkvoorbeelden

Het is wenselijk dat wordt gemonitord welke diplomaroutes in het vso kansrijk zijn. Dit geldt ook voor (nieuwe) diplomaroutes in de beroepsgerichte leerwegen van het vmbo, die in een combinatie van staatsexamens en symbiose met het vo vorm kunnen krijgen. Scholen hoeven niet allemaal zelf het wiel uit te vinden en kunnen leren van goede voorbeelden.

SLO

Bezoekadres
Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede
Nederland

Postadres
Postbus 2041
7500 CA Enschede
Nederland

T +31 (0)53 484 08 40
F +31 (0)53 430 76 92
E info@slo.nl
W www.slo.nl

ING Bank 66 48 51 908
KvK Oost Nederland 06085916

4. *Het in samenwerking met het veld (doen) ontwikkelen van passende methodieken voor het verantwoorden van onderwijsopbrengsten in alle leergebieden en alle transitiegebieden aan leerlingen in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt en Dagbesteding*

Verantwoording van leerresultaten en opbrengsten van onderwijs, anders dan door gestandaardiseerde volgsystemen, centrale toetsing, landelijke examens of landelijke kwalificaties, is nog een tamelijk onontgonnen terrein, met name waar het gaat om leerlingen in de vso-uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding. In het veld is er nog geen helder beeld van wat er móet en wat mág.

Het is wenselijk dat er regie wordt gevoerd op het ontwikkel- en invoeringsproces van passende methodieken en instrumenten over de volle breedte van het vso; én dat scholen op een gestructureerde wijze ruimte wordt geboden om te experimenteren en ervaringen uit te wisselen met betrekking tot het afleggen van verantwoording van onderwijsopbrengsten bij leerlingen die niet meedoen aan landelijke examens en gestandaardiseerde toetsen.

Hoogachtend,

Prof. dr. J.J.H. van den Akker
algemeen directeur

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Bijlagen:

1. Bouwstenen voor het vso: uitstroomprofiel Vervolgonderwijs
2. Bouwstenen voor het vso: uitstroomprofiel Arbeidsmarkt
3. Bouwstenen voor het vso: uitstroomprofiel Dagbesteding

SLO

Bezoekadres
Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede
Nederland

Postadres
Postbus 2041
7500 CA Enschede
Nederland

T +31 (0)53 484 08 40
F +31 (0)53 430 76 92
E info@slo.nl
W www.slo.nl

ING Bank 66 48 51 908
KvK Oost Nederland 06085916

Inhoud

Inleiding	5
Samenvatting en aanbevelingen	7
1. Een nieuw wettelijk kader voor het vso	13
1.1 Implicaties van de voorgenomen wetswijzigingen	13
1.2 Drie uitstroomprofielen in het vso	16
1.3 Toewijzing van leerlingen aan uitstroomprofielen	18
1.4 Flexibiliteit en verfijning	19
1.5 Aanbevelingen voor uitstroomprofielen en flexibiliteit	22
2. Inhoud van het onderwijs in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs	23
2.1 De globale inhoud van het onderwijsaanbod in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs	24
2.2 Onderbouwprogramma	24
2.3 Het bovenbouwprogramma	26
2.4 Overige voorschriften	27
2.5 Aanbevelingen voor de inhoud van het onderwijsprogramma	27
3. Ontwikkelingsperspectief, leerroutes en maatwerk	29
3.1 Ontwikkelingsperspectief	29
3.2 Inrichting en fasering van het onderwijs in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs	30
3.3 Leerroutes en maatwerk	34
3.4 Diplomaroutes richting een (v)mbo-, havo-, of vwo-diploma	36
3.5 Aanbevelingen voor maatwerk en diplomaroutes	42
4. Stages als leeromgeving	43
4.1 Beroepsoriënterende stages	43
4.2 Stagebegeleiding	44
4.3 Maatschappelijke stages	45
4.4 Aanbevelingen voor de inrichting van stages	45
5. Beoordeling en afsluiting	47
5.1 Examenprogramma's en examinering	47
5.2 Knelpunten in examenprogramma's	48
5.3 Oplossingen voor knelpunten in de examenprogramma's	50
5.4 Examinering	52
5.5 Aanbevelingen voor examinering	57
6. Transitie	59
6.1 Warme overdracht	59
6.2 Onderwijskundig rapport	60
6.3 Transitiedocument, onderwijskundig rapport en portfolio	60
6.4 Relevante onderdelen van een onderwijskundig rapport en transitiedocument	63
6.5 Voorbeeldmatige uitwerking	63
6.6 Aanbevelingen voor transitie	66

Bijlagen	67
A. Voorstel Kerndoelen vso uitstroomprofiel Vervolgonderwijs	69
B. Literatuur en bronnen	101
C. Lijst van betrokkenen en geraadpleegden	105
D. Maatwerkprotocol Toetsing en Examinering	107
E. Routeschema WEC-raad/OCW	111

Inleiding

Aanleiding

De overheid bereidt nieuwe wetgeving voor gericht op versterking van de kwaliteit van het vso: de wet kwaliteit (v)so. In het kader daarvan zijn in 2010 in opdracht van het ministerie van OCW door SLO voorstellen voor kerndoelen van het vso opgesteld. In aansluiting daarop en rekening houdend met nieuwe wettelijke kaders zijn de belangrijkste veranderingen met betrekking tot het onderwijsaanbod en organisatie van het vso onder de loep genomen en uitgewerkt in handreikingen voor de onderwijskundige opbouw en ontwikkeling van het vso. We noemen deze handreikingen 'Bouwstenen voor het vso'. Er zijn drie deelnotities, één voor ieder uitstroomprofiel: Vervolgonderwijs, Arbeidsmarkt en Dagbesteding.

Verantwoording

De drie deelnotities zijn in hoofdzaak gebaseerd op de inbreng van de leden van de werkgroepen die per uitstroomprofiel zijn ingesteld voor het SLO-project 'Passende kwalificaties - kerndoelen vso'. Deze drie werkgroepen hebben van maart 2009 tot en met januari 2011 gefunctioneerd en bestonden uit vertegenwoordigers van vso-scholen en het bredere vso-veld. Daarnaast hebben vele andere deskundigen een inbreng gehad. De namen van betrokken en geraadpleegde personen en instellingen zijn opgenomen in bijlage C. Ook literatuur en internet bronnen zijn gebruikt bij het opstellen van deze deelnotitie. Deze bronnen zijn opgenomen in bijlage B.

Kerndoelen

In bijlage A zijn de voorstellen voor kerndoelen voor het vso-uitstroomprofiel Vervolgonderwijs opgenomen. Het gaat hierbij om leergebiedoverstijgende kerndoelen en de kerndoelen onderbouw voortgezet onderwijs met op het vso toegespitste karakteristieken. De vso-kerndoelen zijn nog niet definitief vastgesteld. Ze worden pas van kracht nadat de wetgever de wetsvoorstellen waarvan de kerndoelen deel uitmaken, heeft vastgesteld en bekrachtigd. Dit neemt niet weg dat de richting duidelijk is gezet en ook de huidige regelingen al veel mogelijkheden bieden om langs deze lijnen aan de slag te gaan.

Doelgroep en doel

De drie deelnotities 'Bouwstenen voor het vso' zijn geschreven met het oog op gebruik door directies en middenmanagement (afdelings- of locatieleiders, coördinatoren, decanen) van vso-scholen. Aan hen wordt vanuit een onderwijsinhoudelijk en leerplankundig perspectief een kader geboden, op basis waarvan scholen het onderwijs in de verschillende uitstroomprofielen kunnen inrichten.

Gebruik van de Bouwstenen-notities

Met nadruk wordt erop gewezen dat de inhoud van de drie deelnotities bedoeld is als ondersteuning voor scholen, en zeker niet voorschrijvend van aard is. Scholen hebben veel ruimte voor eigen beleid en invulling.

In de tekst is getracht het onderscheid te verduidelijken tussen wettelijke verplichtingen enerzijds (wat moet) en de ruimte voor eigen uitwerkingen voor scholen anderzijds (wat mag/hoe het kan). De wettelijke verplichtingen worden in de notitie cursief vermeld.

Opbouw van de notities

Er is een gemeenschappelijk hoofdstuk 1 voor alle uitstroomprofielen. Daarin worden de hoofdzaken met betrekking tot de nieuwe onderwijsinhoudelijke kaders beknopt beschreven. Hoofdstuk 1 geeft aan welke veranderingen in het vso beoogd worden vanuit nieuwe wettelijke kaders. Ook wordt beschreven welke functies het vso voor verschillende doelgroepen vervult en hoe deze functies met de invoering van de wet kwaliteit (v)so zullen worden gekoppeld aan drie uitstroomprofielen.

Voor alle uitstroomprofielen geldt dat binnen de uitstroomprofielen nog verschillende leerroutes of leerwegen mogelijk zijn en dat hiertussen en ook tussen de uitstroomprofielen overstappen mogelijk moeten zijn. Hoofdstuk 1 gaat dan ook in op de onderscheiden doelgroepen voor de uitstroomprofielen en de noodzaak om flexibiliteit tussen de uitstroomprofielen te regelen.

Uitstroomspecifieke uitwerkingen in drie deelnotities

Na het gemeenschappelijke eerste hoofdstuk volgen in iedere deelnotitie meerdere hoofdstukken waarin onderwerpen specifiek voor het betreffende uitstroomprofiel zijn uitgewerkt. De betekenis van het onderwerp voor alle drie de uitstroomprofielen gezamenlijk wordt in de inleidende paragraaf van ieder hoofdstuk geduid.

In de voor u liggende deelnotitie voor het vso-uitstroomprofiel Vervolgonderwijs worden leerplankundige aandachtspunten voor dit uitstroomprofiel nader belicht, zoals: de inrichting van de onder- en bovenbouw (in hoofdstuk 2), het werken met een ontwikkelingsperspectief en de vormgeving van maatwerk in leerroutes (in hoofdstuk 3), het realiseren van stages (in hoofdstuk 4) het inrichten van examentrajecten (in hoofdstuk 5) en de transitie naar het vervolgonderwijs (in hoofdstuk 6).

Aanbevelingen

Ieder hoofdstuk wordt afgesloten met aanbevelingen. Deze hebben als doel om het (midden)management van scholen houvast te geven bij het vormgeven aan schoolontwikkeling, met name gericht op de middellange en langere termijn.

Voor een snel overzicht worden de aanbevelingen hieronder alvast samenvattend gepresenteerd. De daarna volgende hoofdstukken plaatsen de aanbevelingen in een context en voorzien ze van duiding.

Samenvatting en aanbevelingen

Bouwstenen voor het vso-uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Het inrichten van uitstroomprofielen en flexibiliteit daartussen

Hoofdstuk 1 gaat onder andere in op het inrichten van drie uitstroomprofielen voor de onderscheiden doelgroepen van het vso en op de noodzaak om flexibiliteit tussen de uitstroomprofielen te regelen. Hiervoor worden de volgende aanbevelingen gedaan:

1. *Maak een basiskeuze voor één of meer uitstroomprofiel(en).*
Bepaal als vso-school welk(e) uitstroomprofiel(en) je wilt en kan aanbieden op grond van:
 - reeds opgebouwde ervaring, expertise en mogelijkheden;
 - ambities voor de toekomst die in een visie en missie kunnen zijn verwoord;
 - samenwerkingsafspraken met relevante partners in de regio.
2. *Maak samenwerkingsafspraken met relevante partners in de regio.*
Bepaal welke samenwerking nodig is om leerlingen een breed aanbod te kunnen bieden. Maak binnen het samenwerkingsverband vo- vso afspraken over mogelijkheden tot schakelen of switchen.
3. *Creëer in de brugperiode mogelijkheden tot switchen (schakelen).*
Maak als vso-school in de brugperiode switchen of schakelen tussen uitstroomprofielen mogelijk. Dat kan bijvoorbeeld door:
 - afstemming van de onderwijsprogramma's in twee 'aangrenzende' uitstroomprofielen en/of
 - organisatie van een brede brugperiode.
4. *Creëer voor bepaalde leerlingen mogelijkheden tot een combinatie van profielen.*
Voor bepaalde leerlingen zal de school specifieke combinaties of switchmogelijkheden moeten creëren.
 - Creëer voor bepaalde leerlingen in het vso-uitstroomprofiel Vervolgonderwijs een intensieve(re) transitiefase naar werk, wonen, vrije tijd en burgerschap, aanvullend op het diplomagerichte onderwijsaanbod.
 - Schep mogelijkheden voor leerlingen in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt bij wie blijkt dat zij toch een aka- of mbo-1 kwalificatie (of entree kwalificatie) kunnen behalen, om deze kwalificatie ook daadwerkelijk te behalen. De daarvoor noodzakelijke switch naar het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs kan worden beperkt tot een administratieve handeling.

De organisatie en inhoud van het vso-uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Hoofdstuk 2 beschrijft het inhoudelijk kader voor het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs. Scholen geven in de onderbouw een uitwerking aan de kerndoelen onderbouw voortgezet onderwijs en de leergebiedoverstijgende kerndoelen. In de bovenbouw zal de vso-school, in samenwerking met andere instellingen, trachten om een breed aanbod van leerroutes te realiseren. Dit leidt tot de volgende aanbevelingen:

5. *Bereid je voor op de invoering van de kerndoelen onderbouw voortgezet onderwijs.*
 - Neem kennis van de kerndoelen en van concretisering voor het regulier voortgezet onderwijs.¹
 - Ga na of en hoe de kerndoelen al in het onderwijsaanbod van de school aanwezig zijn.
 - Stem de kerndoelen af op de doelgroep(en) van de school.

6. *Geef leergebiedoverstijgende doelen een herkenbare plaats in het onderwijsaanbod.*

De leergebiedoverstijgende kerndoelen zijn relevant voor alle leerlingen en kunnen gedurende de gehele vso-periode worden nagestreefd. De vso-school staat voor de taak om:

 - de leergebiedoverstijgende kerndoelen een herkenbare plaats in het onderwijsaanbod voor alle leerlingen te geven;
 - leerlingen, aan de hand van de leergebiedoverstijgende doelen, voor te bereiden op een zo groot mogelijke zelfredzaamheid in verschillende contexten en op het kunnen articuleren van hun behoefte aan ondersteuning.

7. *Realiseer een breed aanbod van leerwegen, profielen en sectoren.*

Leerlingen in het vso zijn, net als leerlingen in het regulier voortgezet onderwijs, gebaat bij ruime keuzemogelijkheden als het gaat om leerwegen, profielen en sectoren.

 - Span je als vso-school in om samen met scholen in de regio, op regionaal niveau een breed aanbod voor leerlingen te realiseren.

Ontwikkelingsperspectief, leerroutes en maatwerk

In hoofdstuk 3 staat maatwerk voor de leerling centraal. Aan de hand van een ontwikkelingsperspectief zal het onderwijsaanbod op de leerling worden afgestemd, uitgaande van de in het vorige hoofdstuk geschetste inhoudelijke kaders. Hiertoe worden de volgende aanbevelingen gedaan:

8. *Ontwikkel een systematiek voor de formulering van een ontwikkelingsperspectief.*

De school is verplicht om een ontwikkelingsperspectief voor elke leerling vast te stellen, maar de school bepaalt zelf hoe zij dat doet.

 - Maak gebruik van voorbeelden van andere (vso-)scholen.
 - Betrek in het ontwikkelingsperspectief relevante aspecten voor het bepalen van de beginsituatie, leerroute en uitstroomperspectief.
 - Preciseer het uitstroomperspectief gaandeweg: geef uiteindelijk aan welke uitstroombestemming op het gebied van vervolgonderwijs en welke uitstroomniveaus op het gebied van wonen en maatschappelijke participatie worden nagestreefd.

9. *Stem het onderwijsaanbod in de onder- en bovenbouw op elkaar af.*
 - Houd zo mogelijk de cursusduur van de diplomaroutes in het voortgezet onderwijs aan.
 - Perk keuzemogelijkheden van leerlingen niet te vroeg in.
 - Leg zo nodig, in verband met de beperking van de leerling en de beschikbare onderwijstijd, accenten op kerndoelen die terugkeren in de examenprogramma's behorend bij de toekomstige leerweg van de leerling.

10. *Besteed al in de onderbouw aandacht aan loopbaanoriëntatie en –begeleiding (LOB).*

LOB-activiteiten vragen speciale aandacht in het vso.

 - Zorg dat hiervoor al in de onderbouw activiteiten worden georganiseerd en instrumenten worden ingezet. Het portfolio kan hierbij een belangrijke rol spelen.

¹ Zie: <http://www.slo.nl/voortgezet/onderbouw/kerndoelen/>

11. *Realiseer passende diplomatrajecten in samenwerking met andere instellingen.*

De vso-school staat voor de opdracht een bij de leerling passend maatwerktraject te realiseren.

- Leg de lat hoog en streef na dat de leerling examen doet op het hoogst haalbare niveau.
- Zoek daartoe samenwerking met andere partners. De school heeft op dit gebied een inspanningsverplichting. In de praktijk zal niet alles mogelijk zijn.
- Maak goede afspraken over wie verantwoordelijk is voor (welk onderdeel) van het onderwijstraject van de leerling.

12. *Doordenk de doorstroomrechten vso-mbo 1 en vso-hbo/wo.*

Het is wenselijk dat de doorstroomrechten van vso-leerlingen opnieuw worden doordacht. Dit geldt voor de doorstroom naar mbo-1, nu daar mogelijk een bindend studieadvies zal worden ingevoerd. Het geldt ook voor de doorstroom naar hbo/wo als gevolg van de nieuwe slaag/zakregeling.

- Met de MBO-Raad dient te worden nagegaan hoe kan worden voorkomen dat het bindend studieadvies vooral leerlingen met een beperking zal treffen.
- Met de HBO-Raad en VSNU dient te worden nagegaan of leerlingen met een beperking in bepaalde gevallen zonder diploma kunnen doorstromen of in aanmerking kunnen komen voor een toelatingsonderzoek.

Stage als leeromgeving

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op de vormgeving van stages in het vso. In het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs is alleen de maatschappelijke stage verplicht, net zoals in het reguliere voortgezet onderwijs. Beroepsoriënterende stages kunnen aangeboden worden in dit uitstroomprofiel, maar zijn niet verplicht. Hier wordt aanbevolen om zo mogelijk ook een dergelijke stage te realiseren.

13. *Realiseer een maatschappelijke stage voor alle leerlingen.*

Maak daarbij gebruik van de handreikingen en voorbeelden die er zijn.

14. *Realiseer, zo mogelijk, een beroepsoriënterende stage voor alle leerlingen, ongeacht de leerweg.*

Als dit niet mogelijk is, organiseer dan andere activiteiten die ertoe leiden dat leerlingen bekend worden met toekomstige opleidingen en beroepen.

Beoordeling en afsluiting

In hoofdstuk 5 worden oplossingen belicht voor (doelgroepspecifieke) knelpunten in examenprogramma's. Ook wordt aangegeven welke opties er zijn voor het vormgeven van de examinering en welke mogelijkheden om hierbij maatwerk te realiseren. De volgende aanbevelingen worden gedaan:

15. *Benut de wettelijke mogelijkheden op het gebied van examinering.*

De vso-school staat voor de taak om:

- alle mogelijkheden te benutten die er zijn om de vorm van het examen aan te passen aan de mogelijkheden en beperking van de leerling;
- goed op de hoogte te zijn van de regelgeving op dit terrein, de ruimte te benutten die er is, binnen de (praktische) mogelijkheden van de school en (bereidheid van) samenwerkende scholen. Hier ligt ook een taak voor het samenwerkingsverband vo- vso;
- docenten te stimuleren om opgeleid te worden tot (staats)examinator.

16. *Bereid je goed voor op de invoering van de referentieniveaus en de aangescherpte zak/slaagregeling.*

De vso-school staat voor de taak om:

- met name de leerlingen die vanwege hun beperking veel moeite hebben met één of meer van de vakken Nederlands, Engels en wiskunde vanaf leerjaar 1 goed voor te bereiden op deze nieuwe examenregeling;
- de rekenvaardigheden van alle leerlingen te onderhouden en hierbij rekening te houden met de referentieniveaus die voor de verschillende leerwegen gelden.

17. *Ontwikkel gezamenlijk vormen van zelf examineren.*

Vso-scholen die voldoende omvang hebben om zelf te examineren, kunnen van elkaar leren.

18. *Richt een vso-expertgroep Examens in.*

Het verdient aanbeveling om vanuit het vso een clusterbrede expertgroep in te richten die het Cito en College voor Examens adviseert bij de totstandkoming van met name de examens Nederlands, Engels en wiskunde.

- Bij de volgende herziening van de examens kunnen op advies van deze expertgroep bepaalde examenonderdelen van het centraal examen naar het schoolexamen worden overgeheveld.

19. *Zorg voor monitoring van diplomaroutes.*

Het is wenselijk dat wordt gemonitord welke diplomaroutes in het vso kansrijk zijn. Dit geldt ook voor (nieuwe) diplomaroutes in de beroepsgerichte leerwegen van het vmbo, die in combinatie van staatsexamens en symbiose met het voortgezet onderwijs vorm kunnen krijgen. Scholen hoeven niet allemaal zelf het wiel uit te vinden en kunnen leren van goede voorbeelden.

- Richt netwerken op van vso-scholen en scholen voor voortgezet onderwijs, bijvoorbeeld onder begeleiding van experts van het College voor Examens, waarin passende vormen voor examineren in het vso kunnen worden ontwikkeld.

Transitie naar vervolgonderwijs en andere domeinen

Hoofdstuk 6 geeft aanwijzingen voor het voorbereiden en realiseren van goede overstap van de leerling naar het vervolgonderwijs. De vso -school heeft bovendien tot taak de transitie naar domeinen van wonen, vrije tijd en burgerschap goed te laten verlopen. Hiertoe worden de volgende aanbevelingen gedaan:

20. *Investeer in goede samenwerkingsrelaties met instellingen voor vervolgonderwijs en leg op tijd contact met de instelling voor vervolgonderwijs.*

De vso-school legt ruim voor de overstap van een leerling contact met de instelling voor vervolgonderwijs en zorgt ervoor dat de ondersteuningsbehoefte van de leerling is doorgesproken.

21. *Stel een integraal transitiedocument voor de leerling op.*

Voor een succesvolle transitie op de domeinen vervolgonderwijs, wonen, vrije tijd en burgerschap is het aan te bevelen om, naast of in de plaats van het onderwijskundig rapport, een breder transitiedocument op te stellen.

- Beschrijf hierin de competenties en ondersteuningsbehoefte van de leerling ten aanzien van de domeinen onderwijs, wonen, vrije tijd en burgerschap.

- Houdt er bij de formulering van het transitiedocument rekening mee dat dit document enerzijds gericht is op de vervolgsituatie, en dus gesteld moet zijn in de taal die de vervolgsituatie begrijpt, maar anderzijds gericht is op de jongere zelf.
- Streef binnen het samenwerkingsverband vo- vso naar afspraken over de inhoud van het transitiedocument.

1. Een nieuw wettelijk kader voor het vso

In deze publicatie staat de voorbereiding op de invoering van de wet kwaliteit (v)so op scholen centraal. Deze wet bevat wijzigingen op de huidige WEC en zal waarschijnlijk voor wat betreft het vso in de zomer van 2013 in werking treden. De voorgenomen wetswijzigingen zijn instrumenten voor het bereiken van beleidsdoelen, zoals:

- het inrichten van volwaardig en kwalitatief hoogwaardig voortgezet speciaal onderwijs, ná het so of (s)bao en náást het reguliere voortgezet onderwijs;
- het bevorderen van emancipatie en 'empowerment' van vso -leerlingen;
- het bevorderen van de opbrengstgerichtheid van het vso, opdat zoveel mogelijk vso -leerlingen een diploma voortgezet onderwijs behalen en (kunnen) doorstromen naar vervolgonderwijs;
- bevorderen dat zoveel mogelijk vso-leerlingen die geen diploma voortgezet onderwijs kunnen behalen, toch gaan participeren op de arbeidsmarkt, zo mogelijk met herkenbare vormen van afsluiting/certificering (passende kwalificaties).

1.1 Implicaties van de voorgenomen wetswijzigingen

De voorgenomen wetswijzigingen impliceren in elk geval de volgende veranderingen voor het vso:

- opbrengstgericht werken;
- het vaststellen van een ontwikkelingsperspectief voor de leerling;
- het registreren van de voorgang door middel van gebruik van een leerling- en onderwijsvolgsysteem;
- regionale samenwerking in het kader van passend onderwijs;
- het inrichten van drie uitstroomprofielen;
- het aanbieden van onderwijs volgens kerndoelen (per uitstroomprofiel);
- de invoering van het referentiekader taal en rekenen;
- het (deels verplicht) aanbieden van stages;
- vormen van afsluiting van de vso-onderwijsloopbaan.

Naast de wet kwaliteit (v)so zijn er ook andere wetten en wetsvoorstellen die betrekking hebben op het vso. Ook deze komen in deze notitie aan de orde. Hieronder worden toekomstige wettelijke verplichtingen, voortkomend uit de betreffende wetsvoorstellen, kort toegelicht. De invoering van de uitstroomprofielen en kerndoelen staat echter centraal.

Opbrengstgerichtheid

Het vso levert zodanig maatwerk dat de leerling de eigen mogelijkheden en aanwezige talenten optimaal kan ontwikkelen.

De opbrengsten van leren en ontwikkeling van de leerling worden gedurende de schoolloopbaan op een betrouwbare en inzichtelijke wijze vastgesteld en herkenbaar in beeld gebracht. Het gaat dan om de opbrengsten op het niveau van de leerling. Instrumenten daarvoor zijn het ontwikkelingsperspectief en een leerlingvolgsysteem.

De school moet ook de opbrengsten van het geboden onderwijs op schoolniveau in beeld kunnen brengen. Dit geeft de school inzicht in de eigen opbrengsten en het dient als verantwoording naar ouders, inspectie en andere betrokkenen.

De school kan dit doen door middel van monitoring van de leerlingen, tijdens de schoolperiode en ná schoolverlaten.

Hiermee kan antwoord worden verkregen op vragen als: hebben de leerlingen de uitstroomniveaus die in het ontwikkelingsperspectief werden beoogd gerealiseerd? Zijn de beschermende en belemmerende factoren goed ingeschat en gevolgd? Zijn de leerlingen terechtgekomen op een, gezien het ontwikkelingsperspectief en de daar vastgelegde uitstroomverwachtingen, passende plek: in het vervolgonderwijs of op de arbeidsmarkt of in passende voorzieningen voor dagbesteding en/of wonen? Functioneren de leerlingen daar naar verwachting? Zijn de door school geadviseerde vormen van ondersteuning passend? Door feedback te vragen van partners in de vervolgotrajecten en deze feedback te analyseren, kunnen scholen de kwaliteit van hun onderwijs borgen of verbeteren, hun onderwijs aanpassen of (door)ontwikkelen; kortom: steeds goede of steeds betere kwaliteit leveren.

Ontwikkelingsperspectief

De (toekomstige) wet draagt het bevoegd gezag van een vso-school op om voor iedere leerling een ontwikkelingsperspectief op te stellen.

Een ontwikkelingsperspectief kan worden opgevat als de inschatting van de ontwikkelingsmogelijkheden van de leerling voor een bepaalde langere periode. Het zegt iets over het verwachte uitstroomniveau van een leerling. Door het instroomniveau en het verwachte uitstroomniveau te verbinden ontstaat een prognose of ontwikkelingslijn. Het ontwikkelingsperspectief biedt de leerkracht een handvat om het onderwijs planmatig en doelgericht vorm te geven en is een geschikt instrument voor afstemming en communicatie tussen school, ouders en leerling.²

Het bevoegd gezag van de school stelt het ontwikkelingsperspectief voor de eerste keer uiterlijk zes weken na de inschrijving van de leerling vast, na advies van de commissie voor begeleiding dan wel de commissie van onderzoek en na overleg met de ouders.

Het ontwikkelingsperspectief wordt tenminste één keer per schooljaar met de ouders, of, wanneer de leerling meerderjarig en handelingsbekwaam is, met de leerling, geëvalueerd.³ Indien daartoe aanleiding is, wordt het ontwikkelingsperspectief bijgesteld op grond van de evaluatie.

Het ontwikkelingsperspectief komt in de plaats van het handelingsplan. Handelingsplannen zullen een belangrijke rol blijven vervullen voor de planning van het onderwijs, maar deze zijn niet langer verplicht.

Voortgangsregistratie en toetsing

Voortgangsregistratie en het gebruik van leerling- en onderwijsvolgsystemen zijn middelen om opbrengstgericht werken te bevorderen. Het gebruik van deze middelen wordt wettelijk verankerd.

Scholen voor basisonderwijs, speciaal basisonderwijs, speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs gebruiken een leerling- en onderwijsvolgsysteem waaruit de vorderingen in de kennis en vaardigheden blijken op het niveau van de leerling, de groep en de school. Het leerling- en onderwijsvolgsysteem bevat toetsen die kennis en vaardigheden van de leerling meten voor in elk geval taal en rekenen. De toetsen worden afgenomen in een van de eerste twee schooljaren en vervolgens elk jaar in de schooljaren drie tot en met zeven, volgens de

² Memorie van Toelichting bij het Concept-Wetsvoorstel Kwaliteit (v)so, versie 1 september 2010

³ Concept-Wetsvoorstel Kwaliteit (v)so, artikel 41a, versie september 2010

voorschriften behorend bij de desbetreffende toets. De resultaten van de toetsen worden geregistreerd en aantoonbaar gebruikt.⁴

Uitstroomprofielen

In de wet kwaliteit (v)so zal worden bepaald dat het vso wordt ingericht op basis van drie uitstroomprofielen:

- *het uitstroomprofiel gericht op doorstroom naar het vervolgonderwijs (vo, mbo, hbo en wo),*
- *het uitstroomprofiel gericht op toeleiding naar (loonvormende) arbeid op de arbeidsmarkt,*
- *het uitstroomprofiel gericht op toeleiding naar (al dan niet arbeidsmatige) dagbesteding.*

De onderwijsinhoudelijke inrichting van het voortgezet speciaal onderwijs wordt hiermee gebaseerd op feitelijke uitstroombestemmingen van vso-leerlingen in de afgelopen jaren. Het streven is om elke leerling naar een passende uitstroombestemming te leiden en op deze wijze optimale maatschappelijke participatie mogelijk te maken.

Regionale samenwerking in het kader van passend onderwijs

Het wetsvoorstel passend onderwijs regelt onder andere de omzetting van de bestaande samenwerkingsverbanden WSNS en vo.

In het voortgezet onderwijs zullen, naast het voortgezet onderwijs en praktijkonderwijs, ook de scholen en vestigingen voor vso verplicht deel van het samenwerkingsverband gaan uitmaken. Alleen het onderwijs aan leerlingen met een visuele of auditieve beperking gaat, in verband met de kleinschaligheid ervan, geen deel uitmaken van de samenwerkingsverbanden. Elke school krijgt de verplichting om een zo veel mogelijk passende onderwijsplek te bieden aan leerlingen die zich bij hen aanmelden. Deze zorgplicht ligt bij het bevoegd gezag van de school. Om deze zorgplicht waar te kunnen maken, moeten scholen met elkaar samenwerken. Wanneer een school de benodigde ondersteuning niet kan bieden, moet zij, na overleg met ouders, ervoor zorgen dat het kind elders kan worden geplaatst. Dat kan een reguliere school voor voortgezet onderwijs zijn, een praktijkschool of een school voor vso. In dat laatste geval is toestemming van het samenwerkingsverband vereist.

Het wetsvoorstel passend onderwijs gaat ook uit van een andere wijze van bekostiging van zorgmiddelen. "Om hun verantwoordelijkheid waar te maken, krijgen de samenwerkingsverbanden bij passend onderwijs de beschikking over de middelen die nu gebruikt worden voor de financiering van de rugzakken en de extra bekostiging van het vso in de clusters 3 en 4. De zorgkosten van leerlingen in het vso worden gefinancierd uit de zorgmiddelen van het samenwerkingsverband, maar direct toegekend aan de desbetreffende vso-scholen."⁵

Kerdoelen

In de wet kwaliteit (v)so wordt bepaald dat het vso-onderwijs op basis van kerndoelen wordt gegeven. In het so gelden er sinds 2009 kerndoelen so en kerndoelen zml/mg.

⁴ Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap (2011a). Toetsing in het primair onderwijs. Brief van Minister van OCW aan Voorzitter van de Tweede Kamer, 1 maart 2011. Kamerstukken II, 31293, 89.

⁵ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2011b) Naar Passend onderwijs, Brief van Minister van OCW aan Voorzitter van de Tweede Kamer, 31 januari 2011, Kamerstukken VIII, 32500 VIII, 22.

De concept-kerndoelen voor het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs en de leergebiedoverstijgende kerndoelen vindt u in bijlage A. U kunt de concept-kerndoelen voor alle uitstroomprofielen ook downloaden van de SLO website. (Zie: www.slo.nl > (V)SO > VSO.)

Referentieniveaus taal en rekenen

De referentieniveaus taal en rekenen worden naar verwachting voor de drie vso-uitstroomprofielen als volgt van toepassing.

- Voor het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs gaan ze als verplichting gelden, analoog aan het regulier onderwijs. Dat betekent dat ze worden verwerkt in de examenprogramma's Nederlands en wiskunde voor de verschillende onderwijssoorten. Leerlingen die geen wiskunde in het examenpakket hebben maken een rekentoets.
- Voor het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt geldt het referentieniveau 1F als streefniveau voor taal en 1F/1S voor rekenen. Vso-scholen moeten vanaf 2013 inzichtelijk kunnen maken hoever een leerling in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt is gevorderd in de richting van deze streefniveaus.
- Voor het uitstroomprofiel Dagbesteding zijn de referentieniveaus niet van toepassing.

Stages

Stages worden een *verplicht* onderdeel van het onderwijs in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt, terwijl in de twee andere uitstroomprofielen stages *kunnen* worden aangeboden, maar niet verplicht zijn. Een uitzondering is de maatschappelijke stage in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs; deze is ook hier verplicht, evenals andere regulier bestaande stages in het voortgezet onderwijs.

Het verplichte karakter van de stages maakt dat er in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt extra aandacht en zorg moet worden besteed aan de vormgeving en begeleiding van de stagetrajecten. Immers: de kwaliteit van de stages maakt integraal onderdeel uit van de kwaliteit van het onderwijs. Stagetijd is onderwijstijd.

Documenten bij afsluiting van de vso-onderwijsloopbaan

Aan het einde van de vso-onderwijsloopbaan ontvangt de leerling wettelijk vereiste documenten, namelijk:

- een (vo- of mbo-)diploma (in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs),
- een vso-getuigschrift (in de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding),
- een transitiedocument (voor de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding).

Het transitiedocument, dat ook aan leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs verstrekt kán worden, maar daar niet wettelijk verplicht is, bevat informatie over de resultaten van leren en ontwikkeling. Daarnaast bevat het transitiedocument informatie over de eventuele behoefte aan ondersteuning bij leren en/of werken en/of wonen.

Voor alle leerlingen, maar in ieder geval voor de leerlingen die een vso-getuigschrift ontvangen, kan het wenselijk en nuttig zijn als de leerling zichzelf en de eigen prestaties aan derden kan presenteren met behulp van een *portfolio*. Het portfolio bevat meer gedetailleerde bewijzen van wat de leerling gepresteerd heeft. Hierin kan de leerling onderbouwen hoe de resultaten, zoals vermeld in het transitiedocument, tot stand zijn gekomen.

Het gebruik van portfolio wordt zeker aangemoedigd, maar wordt *niet* wettelijk voorgeschreven.

1.2 Drie uitstroomprofielen in het vso

Het vso heeft een populatie met een grote variëteit. Gemeenschappelijk is dat alle leerlingen, de een meer en de ander minder, vanwege een beperking of stoornis op ondersteuning is aangewezen. De scholen voor vso zijn nu nog gekoppeld aan een bepaald cluster.

De verschillende vormen van (voortgezet) speciaal onderwijs zijn ingedeeld in 4 clusters:

- Cluster 1: scholen voor leerlingen met een visuele beperking;

- Cluster 2: scholen voor leerlingen met een auditieve en/of communicatieve beperking (gehoor-, taal- en/of spraakproblemen);
- Cluster 3: scholen voor leerlingen met een verstandelijke en/of lichamelijke beperking, langdurig zieke leerlingen en leerlingen met epilepsie;
- Cluster 4: onderwijs voor zeer moeilijk opvoedbare leerlingen en leerlingen met psychiatrische problematiek.

In het wetsvoorstel kwaliteit (v)so worden de mogelijkheden tot het toelaten van leerlingen uit andere clusters verder uitgebreid. De 'cluster doorbrekende' beschrijving van uitstroombestemmingen wordt wettelijk verankerd in drie zogenaamde uitstroomprofielen: naar vervolgonderwijs, naar arbeidsmarkt en naar dagbesteding.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Leerlingen in dit uitstroomprofiel worden geacht in staat te zijn een diploma Voortgezet Onderwijs te behalen (vwo, havo, vmbo) of een diploma op het niveau MBO 1. Het onderwijs is inhoudelijk geënt op het reguliere onderwijs, zowel in de onderbouw (kerndoelen) als in de bovenbouw (examenprogramma's). Daarnaast is het gericht op een succesvolle doorstroom, zo mogelijk naar vervolgonderwijs (mbo, hbo of wo) of, in enkele gevallen, op terugstroom van de leerling naar het reguliere onderwijs.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt

Het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt is bedoeld voor leerlingen in de leeftijd van ca. 12 tot maximaal 20 jaar bij wie tijdens de overgang naar het vso wordt ingeschat dat zij toeleidbaar zijn naar loonvormende arbeid, maar niet in staat zullen zijn een volledig diploma te behalen. Het onderwijs binnen het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt richt zich op brede persoonlijke vorming en op competentieontwikkeling rond de transitiegebieden werken, wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschap. Leren en oefenen in betekenisvolle, praktische situaties is voor deze leerlingen de meest aangewezen weg. Deze benadering leidt meestal tot betere resultaten dan 'schools leren' en kan voor een deel gedragsproblemen voorkomen.

Leerlingen die in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt zijn geplaatst, maar van wie op enig moment wordt ingeschat dat zij binnen het vso wél een diploma op assistent niveau (aka, mbo-niveau 1, of entreopleiding) kunnen behalen, kunnen op een door de school te bepalen moment naar het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs worden 'geschakeld'.

Leerlingen die in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt zijn geplaatst, maar van wie op enig moment wordt ingeschat dat zij een meer beschermde werkomgeving nodig hebben, kunnen op een door de school te bepalen moment worden geschakeld naar (arbeidsmatige) dagbesteding.

Binnen het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt onderscheiden we:

- arbeid in een regulier bedrijf, in combinatie met landelijk erkend(e) certificaat/certificaten;
- arbeid in een regulier bedrijf, zonder certificaten;
- (beschermde) arbeid in de sociale werkvoorziening.

Uitstroomprofiel Dagbesteding

Leerlingen in dit uitstroomprofiel worden vanuit het vso toegeleid naar een voorziening voor dagbesteding. Het onderwijs binnen dit uitstroomprofiel richt zich op competentieontwikkeling rond wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschapsvorming. Binnen het uitstroomprofiel

Dagbesteding onderscheiden we:

- arbeidsmatige dagbesteding;
- taak- of activiteitgerichte dagbesteding;
- belevingsgerichte dagbesteding.

Huidig onderwijsaanbod vso-scholen

Veel vso-scholen bieden nu al onderwijs conform de genoemde uitstroombestemmingen aan, zo blijkt uit onderzoek van Sontag & Westerlaken (2010).⁶ Uit het onderzoek blijkt dat de meeste vestigingen twee van de drie profielen aanbieden. Meestal is dat dan een combinatie van vervolgonderwijs met arbeid of de combinatie arbeid met dagbesteding. Een kwart van de vestigingen biedt alle drie de profielen aan.

Tabel 1 Aanbod uitstrooprofielen (aantal vestigingen = 297)

	Aantal vestigingen dat dit aanbiedt	Percentage van totaal aantal vestigingen
Vervolgonderwijs	163	55%
Arbeidstoeleiding	204	69%
Dagbesteding	183	62%

1.3 Toewijzing van leerlingen aan uitstrooprofielen

In de wet kwaliteit (v)so wordt vastgelegd dat de school waar de leerling vandaan komt - dus speciaal onderwijs (so), of speciaal basisonderwijs (sba) of regulier primair onderwijs - een onderbouwd advies uitbrengt, waarin plaatsing in het vso en/of één van de vso-uitstrooprofielen wordt voorgesteld. De onderbouwing van het advies dient te worden gebaseerd op valide en betrouwbare gegevens, zoals diagnostische gegevens en gegevens uit het onderwijskundig rapport, dat tevens een ontwikkelingsperspectief bevat.⁷

Door de voorgenomen wetswijziging met betrekking tot toetsing en examinering zal de onderbouwing van het doorstroom-advies van regulier basisonderwijs, speciaal basisonderwijs of speciaal onderwijs naar vso mede gebaseerd worden op de gegevens uit de verplichte voortgangsregistratie (leerlingvolgsysteem) en de verplichte centrale eindtoets primair onderwijs. Deze centrale eindtoets meet kennis en vaardigheden van de leerling op het terrein van Nederlandse taal en rekenen en wiskunde.

Het bevoegd gezag kan, indien het leerling- en onderwijsvolgsysteem daartoe voor een individuele leerling aanleiding geeft, bepalen dat géén centrale eindtoets wordt afgelegd door:

- zeer moeilijk lerende leerlingen;
- meervoudig gehandicapte leerlingen voor wie het zeer moeilijk lerend zijn een van de handicaps is;
- leerlingen die vier jaar of korter in Nederland zijn en de Nederlandse taal onvoldoende beheersen⁸.

In het wetsvoorstel passend onderwijs wordt geregeld dat ouders hun kind schriftelijk bij de school van hun voorkeur aanmelden. Als het gaat om aanmelding bij een school voor voortgezet speciaal onderwijs, cluster 3 of 4, is voortaan toestemming van het samenwerkingsverband vereist. De betreffende vso-scholen zullen wel altijd moeten worden betrokken bij de besluitvorming over de toelaatbaarheid van leerlingen. Scholen kunnen ouders vragen de aanmelding via een centraal aanmeldpunt te doen, waar zij aangeven welke school hun voorkeur heeft.

⁶ Sontag, L., & Westerlaken, J. (2010). *Uitstrooprofielen in het voortgezet speciaal onderwijs*. Tilburg: Het PON

⁷ Als de leerling afkomstig is van het regulier basisonderwijs, is er mogelijk geen ontwikkelingsperspectief opgesteld. Dit is voor het basisonderwijs (nog) niet verplicht.

⁸ Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap (2011a). Toetsing in het primair onderwijs. Brief van Minister van OCW aan Voorzitter van de Tweede Kamer, 1 maart 2011. Kamerstukken II, 31293, 89.

Centrale aanmelding wordt niet wettelijk vastgelegd. Het blijft een keuzemogelijkheid voor scholen om de aanmelding op deze manier in te richten.

Indien een leerling is toegelaten op een vso-school, zal de school de leerling in een van de uitstroomprofielen plaatsen. Als basis voor deze beslissing dient het onderwijskundig rapport met daarin diagnostische gegevens, toets resultaten en het ontwikkelingsperspectief.

Toewijzing van leerlingen aan uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Toewijzing aan het profiel Vervolgonderwijs zal worden gebaseerd op de inschatting dat de leerling een diploma kan behalen en kans maakt op succesvolle doorstroming naar vervolgonderwijs (mbo, hbo of wo). Tussentijdse doorstroming naar 'regulier' voortgezet onderwijs kan ook een optie zijn. Deze inschatting zal doorgaans worden gebaseerd op (toets)gegevens over schoolvorderingen, motivatie, intelligentie, beschermende en belemmerende factoren.

Toewijzing van leerlingen aan uitstroomprofiel Arbeidsmarkt

Toewijzing aan het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt is aan de orde wanneer wordt ingeschat dat de leerling wel toeleidbaar is naar betaalde arbeid op de (regionale) arbeidsmarkt, maar niet in staat zal zijn een diploma te behalen.

Deze inschatting zal doorgaans worden gebaseerd op gegevens over intelligentie, schoolvorderingen, motivatie, beschermende en belemmerende factoren.

Bij de doelgroep in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt is bovendien altijd sprake van een stoornis of beperking. Deze kan van lichamelijke, zintuigelijke, psychiatrische, cognitieve, sociaal-emotionele en/of gedragsmatige aard of oorzaak zijn.

Toewijzing van leerlingen aan uitstroomprofiel Dagbesteding

Toewijzing aan het uitstroomprofiel (al dan niet arbeidsmatig ingevulde) Dagbesteding is aan de orde wanneer de inschatting is dat leerlingen mogelijk wel arbeidsmatige activiteiten kunnen verrichten, maar deze niet loonvormend zullen zijn. Zulke activiteiten vinden plaats in centra voor dagbesteding. Het verschil met het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt zit vooral hierin, dat in de arbeidsmatige dagbesteding minder of geen eisen worden gesteld met betrekking tot zelfstandig en verantwoordelijk functioneren, redzaamheid en arbeidscompetenties. Ook kan er in instellingen voor zeer intensieve ondersteuning worden geboden. De doelgroep in dit uitstroomprofiel is zeer divers. Een deel van de leerlingen kan wel met ondersteuning en begeleiding werkzaamheden verrichten, maar dus niet in een gebruikelijke arbeidsverhouding. Bij andere leerlingen zijn hun mogelijkheden en beperkingen dusdanig dat andersoortige activiteiten aangewezen zijn. Bovendien is er in dit uitstroomprofiel geen ondergrens in het niveau van de leerlingen. Gezien het recht op onderwijs voor iedereen zijn in dit uitstroomprofiel ook leerlingen met een IQ < 35 te vinden.

1.4 Flexibiliteit en verfijning

In veel gevallen zal na het doorlopen van so of (s)bao duidelijk zijn in welk uitstroomprofiel vso de leerling het beste geplaatst kan worden. Maar er zullen ook leerlingen zijn bij wie dat niet het geval is. Het voornaamste probleem doet zich voor bij de leerlingengroepen die zich op de grens van twee uitstroomprofielen bevinden. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan:

- jongeren die gezien hun intelligentieniveau in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs thuishoren, maar als gevolg van een stoornis zodanig beperkt zijn in hun sociale redzaamheid, dat een diploma en/of doorstroming naar vervolgonderwijs geen perspectief is;
- jongeren met een specifieke begaafdheid op een bepaald gebied. Zij kunnen vaak wel examens doen in een beperkt aantal vakken, maar geen volledig diploma halen. Deze leerlingen kunnen soms wel succesvol doorstromen naar vervolgonderwijs;

- jongeren die binnen het vso wel een mbo-1 diploma kunnen halen, maar weinig kans hebben op succesvolle doorstroming naar mbo-2. Deze leerlingen kunnen beter toegeleid worden naar een arbeidsplaats.

De school kan voor deze leerlingen een brede brugperiode inrichten waarin systematisch wordt nagegaan in welk profiel de leerling het beste past.

Het streven moet echter zijn om een vso-leerling die een diploma kán halen, ook te plaatsen in het vso-uitstroomprofiel Vervolgonderwijs.

Brede brugperiode en schakelen

De school kan er bijvoorbeeld voor kiezen om in een brede brugperiode (bijvoorbeeld in het eerste cursusjaar van het vso) een gemeenschappelijk aanbod van meer dan één uitstroomprofiel te realiseren, zodat leerlingen zo nodig nog kunnen schakelen tussen uitstroomprofielen. Er kan gaandeweg blijken dat een leerling beter af is in een ander uitstroomprofiel dan datgene waar bij de intake voor is gekozen. De invloed van de stoornis of van belemmerende of beschermende factoren op het leren, de ontwikkeling en de motivatie van de leerling kan gaandeweg het onderwijs sterker of juist minder sterk worden. Dit kan gevolgen hebben voor de inschatting van het best passende uitstroomprofiel van de leerling.

Een beslissing tot schakelen tussen uitstroomprofielen is altijd gekoppeld aan tussentijdse evaluatie van de leeropbrengsten en motivatie van de leerling in het licht van zijn/haar ontwikkelingsperspectief en vindt plaats in samenspraak met leerling en ouders. Dergelijke beslissingen moeten voor anderen, vooral voor ouders en inspectie, inzichtelijk en navolgbaar zijn. Het betekent dat de school tijdens de brugperiode enerzijds een integraal beeld van de mogelijkheden, leervorderingen, ondersteuningsbehoeften en motivatie van de leerling opbouwt en anderzijds de mogelijke leerroutes en ondersteuningsmogelijkheden binnen elk uitstroomprofiel in kaart gebracht heeft.

Als een school mogelijkheden wil bieden om te switchen van uitstroomprofiel of een onderwijsprogramma samen wil stellen op basis van meer dan één uitstroomprofiel, stelt dit eisen aan de afstemming van de onderwijsprogramma's tussen de betrokken uitstroomprofielen en aan de organisatie ervan.

Het inrichten van een brede brugperiode is niet mogelijk in vso-scholen die slechts één uitstroomprofiel aanbieden. Toch zullen er ook in deze scholen leerlingen zijn bij wie gaandeweg de schoolloopbaan blijkt dat een ander uitstroomprofiel beter bij de leerling aansluit. Deze scholen zullen goede afspraken met andere v(s)o scholen in de regio moeten maken, opdat schakelen tussen uitstroomprofielen zo vloeiend mogelijk kan plaatsvinden.

Combineren en switchen

De indeling in drie uitstroomprofielen vormt het globale kader voor de inrichting van het onderwijs voor vso-scholen. Scholen kunnen *binnen* de uitstroomprofielen verschillende leerroutes inrichten om recht te doen aan de verschillen tussen leerlingen. Ook kan het nodig zijn om voor een individuele leerling onderdelen van verschillende uitstroomprofielen te combineren.

Binnen de doelgroep van het *uitstroomprofiel Vervolgonderwijs* bevindt zich een groep leerlingen die gezien hun cognitieve mogelijkheden in dit profiel thuishoort, maar waarvan op grond van andere factoren (gedragsstoornis, sociale beperking, motivatie) wordt ingeschat dat toeleiding naar arbeid of (arbeidsmatige) dagbesteding passender en kansrijker is. Deze leerlingen zullen *ook* moeten worden voorbereid op vervolgsituaties *buiten* het onderwijs (zoals werken, wonen). Een voorbereiding die louter is gericht op het behalen van een diploma en/of doorstroming naar vervolgonderwijs wordt voor deze leerlingen onvoldoende geacht om te leren functioneren in hun latere leven, bij werken, wonen, en maatschappelijke participatie.

Leidende gedachte is dat deze leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs worden geplaatst en dat zo lang mogelijk wordt gestreefd naar het behalen van een regulier diploma.

Echter, de doelen, het programma en de faciliteiten kunnen zo nodig ook of juist op de domeinen werken, wonen, en maatschappelijke participatie worden gericht, ook binnen het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs. Scholen kunnen dit realiseren, mede door de langere verblijfsduur in het vso.

Binnen de doelgroep van het *uitstroomprofiel Arbeidsmarkt* blijkt een deel van de leerlingen gaandeweg het onderwijs in staat te zijn tot het halen van een kwalificatie op mbo niveau 1 of aka, mits de opleiding grotendeels binnen of vanuit het vso wordt verzorgd. Deze leerlingen stromen in de regel niet uit naar vervolgonderwijs, maar naar de arbeidsmarkt. Het behalen van het mbo-1 of aka-diploma is voor deze groep een erkenning van geleverde prestaties en opbrengsten van onderwijs.

In het kader van het Actieplan MBO Focus op Vakmanschap 2011-2015 krijgt het mbo niveau 1 en aka een eigen positie binnen het BVE-bestel, en tevens een nieuwe naam: 'entree opleiding'. Het blijft een opleiding gericht op het behalen van een erkend diploma dat enerzijds toegang geeft tot een vervolgopleiding op niveau mbo-2 en anderzijds goed voorbereidt op de arbeidsmarkt als een startkwalificatie niet haalbaar is. De entree opleiding is toegankelijk voor leerlingen zonder afgeronde vooropleiding.⁹

Het behalen van een mbo-diploma, ook voor mbo-1 of entreeopleiding, is volgens het wetsvoorstel kwaliteit (v)so voorbehouden aan leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs.

De school staat daarmee voor de vraag in welk uitstroomprofiel zij deze groep leerlingen het beste kan plaatsen. Leidende gedachte is dat het onderwijsprogramma in het uitstroomprofiel *Arbeidsmarkt* het beste aansluit bij de mogelijkheden van deze groep leerlingen en dat zij dus in dit uitstroomprofiel worden geplaatst. Als gedurende dit traject blijkt dat een bepaalde leerling een kwalificatie voor de entreeopleiding (aka- of mbo-1 kwalificatie) kan behalen, dan kan via een switch naar het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs alsnog deze kwalificatie behaald worden. Deze switch kan een louter administratieve handeling zijn, en zal bij voorkeur op een zo laat mogelijk moment in de schoolloopbaan plaatsvinden.

De groep in het *uitstroomprofiel Dagbesteding* is zodanig breed dat er meestal nog gedifferentieerde routes binnen het uitstroomprofiel gewenst zijn. Hierboven is al aangegeven dat het perspectief van deze leerlingen globaal varieert van het kunnen verrichten van arbeidsmatige taken, participeren in vrije activiteiten en een vooral belevingsgerichte situatie. In het algemeen is het principe dat leerlingen worden geplaatst op basis van leerrendement. Het kunnen echter juist andere redenen zijn, bijvoorbeeld van fysieke, sociaal-emotionele aard of psychiatrische aard die het moeilijk of onmogelijk maken te participeren in een werksituatie of vervolgonderwijs. Dan kan een combinatie gezocht worden met delen en doelen uit de andere uitstroomprofielen.

De communicatie met de ouders over het ontwikkelingsperspectief is belangrijk. Daarbij zullen ook voor verschillende deeldoelgroepen de transitieactiviteiten aangepast zijn aan de te verwachten toekomstsituatie.

⁹ Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap (2011c). Actieplan MBO Focus op Vakmanschap 2011-2015. Brief van Minister van OCW aan Voorzitter van de Tweede Kamer, 16 februari 2011.

1.5 Aanbevelingen voor uitstroomprofielen en flexibiliteit

In hoofdstuk 1 is onder meer ingegaan op het inrichten van drie uitstroomprofielen voor de onderscheiden doelgroepen van het vso, en op de noodzaak om flexibiliteit tussen de uitstroomprofielen te regelen. Hiervoor worden de volgende aanbevelingen gedaan:

1. *Maak een basiskeuze voor één of meer uitstroomprofiel(en).*
Bepaal als vso-school welk(e) uitstroomprofiel(en) je wilt en kan aanbieden op grond van:
 - reeds opgebouwde ervaring, expertise en mogelijkheden;
 - ambities voor de toekomst die in een visie en missie kunnen zijn verwoord;
 - samenwerkingsafspraken met relevante partners in de regio.
2. *Maak samenwerkingsafspraken met relevante partners in de regio.*
Bepaal welke samenwerking nodig is om leerlingen een breed aanbod te kunnen bieden. Maak binnen het samenwerkingsverband vo- vso afspraken over mogelijkheden tot schakelen of switchen.
3. *Creëer in de brugperiode mogelijkheden tot switchen (schakelen).*
Maak als vso-school in de brugperiode switchen of schakelen tussen uitstroomprofielen mogelijk. Dat kan bijvoorbeeld door:
 - afstemming van de onderwijsprogramma's in twee 'aangrenzende' uitstroomprofielen en/of
 - organisatie van een brede brugperiode.
4. *Creëer voor bepaalde leerlingen mogelijkheden tot een combinatie van profielen.*
Voor bepaalde leerlingen zal de school specifieke combinaties of switchmogelijkheden moeten creëren.
 - Creëer voor bepaalde leerlingen in het vso-uitstroomprofiel Vervolgonderwijs een intensieve(re) transitiefase naar werk, wonen, vrije tijd en burgerschap, aanvullend op het diplomagerichte onderwijsaanbod.
 - Schep mogelijkheden voor leerlingen in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt bij wie blijkt dat zij toch een aka- of mbo-1 kwalificatie (of entree kwalificatie) kunnen behalen, om deze kwalificatie ook daadwerkelijk te behalen. De daarvoor noodzakelijke switch naar het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs kan worden beperkt tot een administratieve handeling.

2. Inhoud van het onderwijs in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Kerdoelen kaderen de inhoud van het onderwijsaanbod. Vanaf 2013 worden ook in het vso kerndoelen wettelijk verankerd. Er komen drie sets kerndoelen, één voor ieder van de drie uitstroomprofielen.

Voor het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs gelden de kerndoelen voor de onderbouw vo, aangevuld met leergebiedoverstijgende kerndoelen. Dezelfde leergebiedoverstijgende kerndoelen gelden ook voor de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding. Daarnaast zijn voor de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding leergebiedspecifieke kerndoelen ontwikkeld, evenals kerndoelen ter voorbereiding op arbeid, respectievelijk dagbesteding. De fasering van het onderwijsaanbod is een hulpmiddel bij het structureren van een opleiding. In het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs is er, net als in het regulier voortgezet onderwijs, een indeling in onderbouw en bovenbouw met examenprogramma (vmbo), of onderbouw en tweede fase (havo, vwo).

In de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding zijn scholen vrij te bepalen welke fasering zij willen hanteren. In deze notities wordt een fasering in drie fases voorgesteld. In fase 1 (onderbouw) staat brede algemene vorming centraal. Fase 2 (middenbouw) kan worden gezien als oriëntatie en voorbereiding op het uitvoeren van (bedrijfs-) stages. Fase 3 (bovenbouw) is, mede middels stages en/of vormen van ervaringsleren, gericht op voorbereiding op en toeleiding naar arbeid of deelnemen aan dagbesteding; en is tevens gericht op transitie naar wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschap. Het bovenstaande is samengevat in figuur 1.

	ONDERBOUW	BOVENBOUW	
Vervolgonderwijs	Kerdoelen onderbouw VO	Examenprogramma's bovenbouw en/of 2 ^e fase	
	leergebiedoverstijgende kerndoelen		
	FASE 1, ONDERBOUW	FASE 2, MIDDENBOUW	FASE 3, BOVENBOUW
Arbeidsmarkt		Kerdoelen 'voorbereiding op arbeid'	
	Kerdoelen 'leergebieden uitstroomprofiel Arbeidsmarkt'		
	Leergebiedoverstijgende kerndoelen		
	FASE 1, ONDERBOUW	FASE 2, MIDDENBOUW	FASE 3, BOVENBOUW
Dagbesteding		Kerdoelen 'voorbereiding op dagbesteding'	
	Kerdoelen 'leergebieden uitstroomprofiel Dagbesteding'		
	Leergebiedoverstijgende kerndoelen		

Figuur 1 Combinatie van inhoud en fasering in de drie vso-uitstroomprofielen.

2.1 De globale inhoud van het onderwijsaanbod in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Uit onderzoek van Sontag & Westerlaken (2010)¹⁰ blijkt dat ruim de helft van de VSO-SCHOLEN (55 procent) aangeeft op dit moment een onderwijsaanbod te hebben dat past bij de omschrijving van het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs. Het aanbod in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs is te vinden in het hele land. Er is een grote concentratie van dit aanbod in de Randstad, gemeente Utrecht en gemeente Groningen.

Het wettelijk kader voor het onderwijsaanbod in het vso/uitstroomprofiel Vervolgonderwijs ziet er schematisch als volgt uit:

ONDERWIJSAANBOD VSO/UITSTROOMPROFIEL VERVOLGONDERWIJS			
Onderbouw	Leergebiedoverstijgende kerndoelen	Kerndoelen onderbouw vo	Overig: ☐ maatschappelijke stage ☐ overige wettelijke bepalingen (lichamelijke opvoeding, kunstvakken) ☐ studieloopbaanbegeleiding ☐ beroepsoriënterende stage (niet verplicht) ☐ individueel (aanvullend) aanbod
Bovenbouw		Examenprogramma's vo en evt. mbo-1/aka opleiding ¹¹	
		Transitie naar vervolgonderwijs	

2.2 Onderbouwprogramma

Kerndoelen kaderen de inhoud van het onderwijsaanbod en omschrijven een *inspanningsverplichting* voor vso-scholen. Voor leerlingen zijn de kerndoelen *streefdoelen*. Kerndoelen doen *geen uitspraak over een niveauaanduiding*. Ze gelden dus niet als eindtermen waaraan een leerling moet voldoen. Het niveau van beheersing en de mate van zelfstandigheid die bij bepaalde kerndoelen kunnen worden bereikt en de mate van ondersteuning die daarbij nodig is, kan per individuele leerling verschillen. Dit wordt ook in de karakteristieken bij de kerndoelen aangegeven. De concept-kerndoelen zijn opgenomen in bijlage A.

Kerndoelen onderbouw vo

De kerndoelen garanderen een breed aanbod voor alle leerlingen. De kerndoelen onderbouw vo betreffen de volgende acht domeinen:

- Nederlands
- Engels
- Wiskunde
- Mens en natuur
- Mens en maatschappij
- Kunst en cultuur
- Bewegen en sport
- Friese taal en cultuur (voor vso in Fryslân).

¹⁰ Sontag, L., & Westerlaken, J. (2010), *Uitstroomprofielen in het voortgezet speciaal onderwijs*. Tilburg: Het PON.

¹¹ De mbo-1 en aka-opleidingen gaan in de toekomst waarschijnlijk 'entree-opleidingen' heten.

De scholen krijgen de wettelijke taak om de vso-kerndoelen uit te werken naar de doelgroepen van de school. De Inspectie toetst of het onderwijsaanbod van de school voldoet aan de kerndoelen. De Inspectie zal het toetsingskader op de kerndoelen aanpassen. Naar verwachting zal de Inspectie er onder andere op toezien of de onderwijsmethoden die de school hanteert aan de kerndoelen voldoen. Slechts in enkele gevallen zal ontheffing voor een bepaalde doelgroep of individuele leerling nodig zijn. Deze ontheffing wordt geregeld conform artikel 11d van de wet op het voortgezet onderwijs. De school geeft in dat geval vervangende of compenserende doelen aan.

Artikel 11d, WVO, Ontheffingen delen onderwijsprogramma; bijzondere voorschriften

1. *Het bevoegd gezag van een school voor voorbereidend wetenschappelijk onderwijs, voor algemeen voortgezet onderwijs en voor voorbereidend beroepsonderwijs kan na overleg met de ouders een leerling ontheffing verlenen voor onderdelen van het onderwijsprogramma, bedoeld in artikel 11c, eerste lid, onderdeel a (kerndoelen). Het bevoegd gezag bepaalt bij de ontheffing welk onderwijs voor de leerling in de plaats komt voor de onderdelen waarvoor ontheffing is verleend.*
2. *Het bevoegd gezag van een school voor voorbereidend wetenschappelijk onderwijs, voor algemeen voortgezet onderwijs en voor voorbereidend beroepsonderwijs kan voor leerlingen die daarvoor in aanmerking komen, bij de inrichting van het onderwijs afwijken van een of meer programmaonderdelen of van de voorschriften bedoeld in artikel 11c, eerste lid, onderdeel a. De laatste volzin van het eerste lid is van overeenkomstige toepassing. Bij algemene maatregel van bestuur wordt bepaald hoe wordt vastgesteld welke leerlingen in aanmerking komen voor deze afwijkingen.*
3. *Voor leerlingen:*
 - a. *die leerwegondersteunend onderwijs volgen als bedoeld in artikel 10 e, of*
 - b. *voor wie het bevoegd gezag het volgen van een leerwerktraject als bedoeld in artikel 10b1 het meest geschikt acht, verzorgt het bevoegd gezag in de eerste twee leerjaren gezamenlijk tenminste 1425 uren onderwijs op basis van kerndoelen.*

Leergebiedoverstijgende kerndoelen

Naast de leergebiedspecifieke kerndoelen gelden er voor alle vso-leerlingen leergebiedoverstijgende kerndoelen. De leergebiedoverstijgende kerndoelen beschrijven kennis, vaardigheden en houdingen ten behoeve van een algemene maatschappelijke voorbereiding en persoonlijke vorming. Deze kerndoelen kunnen de gehele periode van het vso bestrijken.

Deze doelen zijn onder andere gericht op sociale competenties en het ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief in relatie tot de mogelijkheden en de beperking van de leerling. De leergebiedoverstijgende doelen zijn onderverdeeld in vier categorieën:

- Leren leren
- Leren taken uitvoeren
- Leren functioneren in sociale situaties
- Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief.

De leergebiedoverstijgende kerndoelen richten zich op het functioneren van jongeren in de contexten leren, werken, burgerschap, wonen en vrije tijd.

Hiermee wordt een belangrijke basis gelegd die begint bij aanvang van het vso en die gedurende het gehele onderwijstraject een rode draad blijft vormen. Het is aan de school om een uitwerking te geven aan deze kerndoelen. SLO zal hiervoor in samenwerking met scholen een handreiking opstellen.¹² Daarin zal ook worden aangegeven welke programma's, materialen hierbij kunnen worden ingezet.

2.3 Het bovenbouwprogramma

De vso-school kan zelf beslissen hoe zij het bovenbouwprogramma laat aansluiten op de onderbouw. In het vo is de school verplicht keuzes voor profielen en leerwegen zo lang mogelijk open te houden. In het vso zijn de mogelijkheden hiertoe beperkter.

In het onderzoek van Sontag & Westerlaken (2010) is aan VSO-scholen met het uitstrooprofiel Vervolgonderwijs gevraagd op welke onderwijstypen hun aanbod is gericht.

Tabel 2 Aanbod onderwijstype

	Aantal vestigingen met uitstrooprofiel Vervolgonderwijs (163)	Percentage
Vmbo beroepsgerichte leerwegen	102	77%
Vmbo theoretische leerweg	109	83%
Havo	53	40%
Vwo	15	11%
Mbo niveau 1-2	61	46%

De meerderheid van de scholen biedt onderwijs op het vmbo-niveau aan, 40 procent biedt onderwijs op havoniveau aan en 11 procent op vwo-niveau. Bijna de helft van de scholen bereidt leerlingen voor op mbo-niveau 1-2. Voor het vmbo is doorgevraagd naar de sectoren waarop het aanbod van de school gericht is. Voor de beroepsgerichte leerwegen (gemengde leerweg, kaderberoepsgerichte en basisberoepsgerichte leerweg) geldt dat er het meeste aanbod is in de sector economie. Ook binnen de theoretische leerweg is de sector economie het grootste. Op een derde van de scholen wordt zowel voor de beroepsgerichte leerwegen als de theoretische leerweg een intersectoraal programma aangeboden.

Tabel 3 Aanbod sectoren binnen het vmbo

	Aantal vestigingen met vmbo beroepsgerichte leerwegen	Percentage	Aantal vestigingen met vmbo theoretische leerweg	Percentage
Landbouw	30	28%	23	23%
Economie	82	75%	68	67%
Zorg en welzijn	73	67%	64	63%
Techniek	49	45%	46	45%
Intersectoraal	33	30%	33	32%

Sontag & Westerlaken (2010) hebben de vso-scholen bovendien gevraagd of men in staat is met het huidige onderwijsaanbod om elke leerling het meest geschikte uitstrooprofiel te bieden. Ruim de helft van de scholen geeft aan hiertoe in staat te zijn, maar een aanzienlijk deel (39%) van de scholen geeft aan dit niet te kunnen realiseren. De ambities van deze scholen om voor elke leerling maatwerk te leveren zijn volgens hen moeilijk realiseerbaar omdat zij tegen de fysieke en inhoudelijke grenzen van hun onderwijsaanbod aanlopen.

¹² Deze handreiking zal in 2012 verschijnen.

Het is duidelijk dat alleen vso-scholen met een relatief grote populatie een breed aanbod kunnen bieden. De andere vso-scholen beschikken door hun beperkte omvang niet over de middelen, voorzieningen en (bevoegde) docenten om een breed aanbod te realiseren. Scholen lopen zelfs al tegen beperkingen op dit punt aan wanneer zij een beperkt aanbod realiseren. Zo missen veel scholen goed ingerichte praktijklokalen ten behoeve van de praktijkvakken en bevoegde docenten. In het wetsvoorstel worden de mogelijkheden voor het aanstellen van gekwalificeerde vakmensen als leraar in bepaalde beroepsgerichte vakken verruimd. Zie onderstaande alinea.

In de WVO (artikel 118I, derde lid, onder b) is bepaald dat voor een aantal beroepsgerichte vakken in het vmbo het bezit van een getuigschrift van een daarbij bedoelde middenkader-, specialisten- of vakopleiding kan volstaan. Deze uitzondering wordt ook van toepassing verklaard in het vso. De vakken die hiertoe voor het vmbo zijn aangewezen zijn: bouwtechniek, metaaltechniek, elektrotechniek, voertuigtechniek, installatietechniek en consumptieve techniek.¹³

Om leerlingen toch keuzemogelijkheden te bieden is samenwerking met een andere instelling (voor vso, voortgezet onderwijs en mbo) dus noodzakelijk. Met de invoering van de wet kwaliteit (v)so wordt het ook mogelijk dat vso-scholen het vo-programma geheel zelfstandig aanbieden, examineren en diplomeren. Hierop komen we terug in paragraaf 3.2.

2.4 Overige voorschriften

De school bereidt de leerlingen in de bovenbouw voor op het examen. Daarnaast gelden ook wettelijke voorschriften ten aanzien van stages (zie hoofdstuk 4), onderwijs in bewegingsonderwijs en kunstvakken.

Lichamelijke opvoeding

Lichamelijke Opvoeding vormt een verplicht onderdeel van het onderwijsprogramma. De school baseert de invulling van dit onderwijs op de kerndoelen voor het domein "bewegen en sport". Sommige leerlingen met een (ernstige) fysieke beperking of langdurig zieke leerlingen zullen niet deel kunnen nemen aan alle bewegingsactiviteiten. Leerlingen kunnen echter vaak toch, door aanpassingen, een actieve rol krijgen in de activiteiten. Soms zal een aangepast aanbod nodig zijn, bijvoorbeeld meer gericht op individueel sporten. Slechts in enkele gevallen kan het nodig zijn dat de school in overleg met de leerling en ouders besluit om op grond van de beperking van de leerling een vrijstelling te geven voor het vak. Gezien de maximale belastbaarheid van de leerling kan eventueel ook afgezien worden van vervangende opdrachten. De school meldt de vrijstelling bij de onderwijsinspectie.

2.5 Aanbevelingen voor de inhoud van het onderwijsprogramma

Scholen geven in de onderbouw een uitwerking aan de kerndoelen onderbouw vo en de leergebiedoverstijgende kerndoelen. In de bovenbouw zal de vso-school, in samenwerking met andere instellingen, trachten om een breed aanbod van leerroutes te realiseren. Dit leidt tot de volgende aanbevelingen:

¹³ Deze vakken zijn destijds gekozen omdat juist voor deze vakken de behoefte aan leraren groter was dan voor andere beroepsgerichte vakken.

5. *Bereid je voor op de invoering van de kerndoelen onderbouw voortgezet onderwijs.*
 - Neem kennis van de kerndoelen en van concretisering voor het regulier voortgezet onderwijs.¹⁴
 - Ga na of en hoe deze al in het onderwijsaanbod van de school aanwezig zijn.
 - Stem de kerndoelen af op de doelgroep(en) van de school.

6. *Geef leergebiedoverstijgende doelen een herkenbare plaats in het onderwijsaanbod.*

De leergebiedoverstijgende kerndoelen zijn relevant voor alle leerlingen en kunnen gedurende de gehele vso-periode worden nagestreefd. De vso-school staat voor de taak om:

 - de leergebiedoverstijgende kerndoelen een herkenbare plaats in het onderwijsaanbod voor alle leerlingen te geven;
 - leerlingen, aan de hand van de leergebiedoverstijgende doelen, voor te bereiden op een zo groot mogelijke zelfredzaamheid in verschillende contexten en op het kunnen articuleren van hun behoefte aan ondersteuning.

7. *Realiseer een breed aanbod van leerwegen, profielen en sectoren.*

Leerlingen in het vso zijn, net als leerlingen in het vo, gebaat bij ruime keuzemogelijkheden als het gaat om leerwegen, profielen en sectoren.

 - Span je als vso-school in om samen met scholen in de regio, op regionaal niveau een breed aanbod voor leerlingen te realiseren.

¹⁴ Zie: <http://www.slo.nl/voortgezet/onderbouw/kerndoelen/>

3. Ontwikkelingsperspectief, leerroutes en maatwerk

Bij de planning en fasering van het onderwijs zal het ontwikkelingsperspectief een rol gaan spelen. Een ontwikkelingsperspectief bevat informatie over de beginsituatie van de leerling, een inschatting van de ontwikkelingsmogelijkheden in de komende onderwijsperiode, een uitstroomperspectief en de daarbij passende leerroute. Het werken met een ontwikkelingsperspectief veronderstelt het inzetten van instrumenten, plannen en procedures, zoals een leerlingvolgsysteem en instrumenten voor het monitoren van de vorderingen van de leerling.

In dit hoofdstuk staat de inrichting van het onderwijs in leerroutes centraal. Een leerroute ontstaat, als de beginsituatie van de leerling (in het vso) wordt verbonden met de gekozen uitstroombestemming. Leerroutes kunnen dus worden opgevat als verfijningen binnen een uitstroomprofiel.

Binnen het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs gaat het dan om de vormgeving van diplomaroutes. Vso-scholen hebben verschillende mogelijkheden om binnen de kaders van de wet- en regelgeving diplomaroutes in te richten die zijn afgestemd op de mogelijkheden van de leerlingen.

In de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding gaat het om leerroutes en passende arrangementen voor groepen leerlingen of individuele leerlingen. De verschillen tussen de leerlingen in deze twee uitstroomprofielen zijn groot. Om daarmee rekening te kunnen houden is het zinvol om differentiatie aan te brengen in het onderwijsaanbod voor verschillende doelgroepen. De differentiatie kan worden vormgegeven door leerroutes in te richten, gericht op het eindniveau dat past bij de leerling en de uitstroombestemming.

De leerlingen en/of ouders zullen, gaandeweg het onderwijstraject, zelf steeds meer keuzes moeten maken met betrekking tot de toekomst in werk of dagbesteding en andere levensterreinen, die voor de leerling haalbaar zijn. Die keuzes, en de mogelijkheden die in de regio beschikbaar zijn, beïnvloeden, naarmate de leerling ouder wordt, in steeds belangrijkere mate de verdere verfijning en specifieke invulling van leerroutes. We spreken dan van maatwerk.

3.1 Ontwikkelingsperspectief

Als de leerling is toegelaten tot een school voor vso, stelt de vso-school een ontwikkelingsperspectief op, de eerste keer uiterlijk zes weken na plaatsing. Dit wordt vastgelegd en jaarlijks op grond van navolgbare en transparante gegevens met de ouders en de leerling geëvalueerd.

Voor het bepalen van de *beginsituatie* zijn in elk geval de volgende gegevens relevant:

- onderwijskundig rapport en uitstroomadvies van toeleverende school (so, boa of (sboa);
- verloop schoolloopbaan;
- schoolvorderingen (toetsgegevens);
- intelligentie;
- zelfvertrouwen en zelfbeeld;
- motivatie en leer-/werkhouding;
- gedrag;

- educatieve redzaamheid/lichamelijk functioneren (beperking, belastbaarheid, concentratie, fysieke factoren en dergelijke)¹⁵
- de mate van ondersteunend gedrag van ouders.

Wanneer de beginsituatie goed in kaart is gebracht kan in overleg met de leerling en ouders worden bepaald welk *uitstroomperspectief* (bijvoorbeeld vmbo/t) het best bij de mogelijkheden en belangstelling van de leerling past en welke *leerroute (leerweg)* daartoe gevolgd kan worden. De leerroute bestaat in elk geval uit de doelen die worden nagestreefd, de vakken of domeinen, leertijd en eventuele ontheffingen.

In de eerste leerjaren zal het uitstroomperspectief globaal worden aangegeven. Gaandeweg het onderwijs zullen de *uitstroomniveaus* die binnen de leerroute worden nagestreefd steeds specifiekere kunnen worden ingevuld en wordt het uitstroomperspectief concreter (bijvoorbeeld doorstroming naar mbo-3-4). In de bovenbouw wordt duidelijk wat de specifieke *uitstroombestemming* van de leerling gaat worden (bijv. de opleiding 'netwerkbeheerder' op mbo niveau 4 bij een bepaald ROC). In het ontwikkelingsperspectief kan dan ook worden aangegeven welk uitstroomniveau op het gebied van wonen en maatschappelijke participatie wordt nagestreefd (te bereiken zelfstandigheidsniveau, voorkeuren e.d.).

3.2 Inrichting en fasering van het onderwijs in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Het vso-uitstroomprofiel Vervolgonderwijs heeft de opdracht om de leerling naar een diploma te brengen en voor te bereiden op de overstap naar het vervolgonderwijs. Het vso heeft de mogelijkheid om onderwijs te bieden aan leerlingen van 12 tot 20 jaar. Het bevoegd gezag bepaalt de verblijfsduur en streeft daarbij naar een functioneel verblijf.

Bij de inrichting van diplomaroutes is de cursusduur van vergelijkbare trajecten in het regulier onderwijs in principe richtinggevend. Dat betekent dat de cursusduur in het vso van een vmbo-opleiding in principe 4 jaar duurt, van een havo-opleiding 5 jaar en die van een vwo-opleiding 6 jaar. Het is niet de bedoeling dat de leerling langer in het vso blijft dan noodzakelijk is. De duur van de opleiding kan in het vso echter worden aangepast.

De onderwijstijd wordt naar verwachting per 1-8-2013 bepaald op 1.000 uur voor alle leerjaren, behalve het examenjaar (700 uur). Dit is gelijk aan de onderwijstijd van het vo. Het vso kent echter wel een langere verblijfsduur dan het regulier voortgezet onderwijs. Vso-leerlingen kunnen tot hun 20e jaar in het vso blijven¹⁶. Dit betekent dat vso-scholen, indien nodig, het onderwijsaanbod, over een langere periode kunnen verdelen. Veel scholen kiezen er ook voor om de examens over twee jaar te spreiden.

Deze noodzaak tot verlenging van de cursusduur kan voortvloeien uit de beperkte belastbaarheid van de leerling en/of uit het feit dat de leerling vanwege zijn beperking meer tijd nodig heeft voor bepaalde leeractiviteiten of leerdoelen. Leerlingen hebben als gevolg van de beperking soms een lager tempo van informatieverwerking en vaak neemt de uitvoering van de handelingen meer tijd in beslag. Ook is vaak sprake van eerder opgelopen achterstanden. Soms geldt dat de leerling gebruik moet maken van aangepast materiaal om de stof te kunnen verwerken. Ook dit kost soms meer tijd.

Bovendien moet in het vso tijd worden ingeruimd voor de leergebiedoverstijgende kerndoelen. Leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs zullen in de regel naar het vervolgonderwijs uitstromen. Dat betekent niet dat leerlingen louter hierop worden voorbereid. Het vso heeft tot

¹⁵ Werf, Th. van der (2010), *Talenten benutten, Jongeren met een handicap of chronische klachten in het regulier voortgezet onderwijs*. Utrecht: WEC-Raad. Zie ook: http://www.liesa.nl/index.php?mod=front_page&pageid=593

¹⁶ De verblijfsduur kan, zo nodig, in bijzondere gevallen worden uitgebreid tot de leeftijd van 22 jaar.

taak leerlingen voor te bereiden op brede participatie in de samenleving op de domeinen leren, werk, wonen, vrije tijd en burgerschap. Deze taak komt onder andere tot uiting in de leergebiedoverstijgende kerndoelen.

Fasering van onderbouw en bovenbouw

Het vso-veld heeft aangegeven dat de kerndoelen onderbouw voortgezet onderwijs in principe uit te werken zijn voor de leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs, mits deze kunnen worden toegesneden op de mogelijkheden en behoeften van de vso-leerlingen. Vaak zal hiervoor, zoals gezegd, meer tijd nodig zijn dan gangbaar is in het regulier onderwijs. Afhankelijk van de beperking van de leerling, zal ook het niveau dat bij bepaalde kerndoelen bereikt kan worden anders zijn dan het niveau dat in het regulier onderwijs kan worden nagestreefd.

Soms zullen scholen, in verband met de beperking van de leerling en de beschikbare onderwijstijd, accenten leggen op die kerndoelen die terugkeren in de examenprogramma's behorend bij de toekomstige leerweg van de leerling. Met een schuin oog naar de gewenste sector of profiel, kan dan een verdeling in de diepgang gemaakt worden tussen de toekomstige examenvakken en de overige vakken. Uitgangspunt daarbij is dat keuzemogelijkheden voor de leerling niet vroegtijdig worden ingeperkt.

In het regulier voortgezet onderwijs duurt de onderbouw in het algemeen twee jaar. Scholen (voortgezet onderwijs en vso) kunnen zelf bepalen of in het derde leerjaar ook nog aan de kerndoelen wordt gewerkt. Voor het vo heeft SLO een brochure "Wat moet en wat mag in de onderbouw"¹⁷ ontwikkeld. Veel van wat daarin staat geldt ook voor het vso. Leidende gedachte is dat de kerndoelen 2/3 van de onderwijstijd in beslag zullen nemen. De school kan voor een belangrijk deel bepalen hoe zij het differentiële deel invult. De vso-school kan er bijvoorbeeld voor kiezen om binnen dit deel ook aan de kerndoelen te werken of aandacht te besteden aan de leergebiedoverstijgende kerndoelen. Voor leerlingen die doorstromen naar leerwegen in het vmbo (met uitzondering van vmbo/bb) en havo/vwo zal een tweede moderne vreemde taal moeten worden aangeboden.

Scholen bepalen zelf hoe en wanneer ze aandacht besteden aan de leergebiedoverstijgende kerndoelen. De school kan ervoor kiezen buiten het vakkenaanbod om in aparte leeractiviteiten aan de leergebiedoverstijgende doelen te werken. De doelen kunnen ook worden geïntegreerd in bestaande vakken of leergebieden. De doelen met betrekking tot het formuleren van een persoonlijk toekomstperspectief kunnen vooral worden gekoppeld aan keuze- en transitie momenten van leerlingen (met betrekking tot vo-type, profiel, stage, vervolgonderwijs). Deze kunnen veelal worden geïntegreerd in activiteiten gericht op loopbaanbegeleiding en beroepenoriëntatie. In het vmbo kunnen sommige doelen bijvoorbeeld worden gekoppeld aan de realisering van bepaalde SHL-competenties die bij de beroepsgerichte vakken worden gerealiseerd. Naarmate de leerlingen verder in hun schoolloopbaan zijn, kunnen de leergebiedoverstijgende kerndoelen steeds meer worden toegesneden op competenties die van belang zijn voor doorstroming naar het vervolgonderwijs. Vso-school de Berkenschutse doet dit door gebruik te maken van de Fontys Competentie Wijzer.

¹⁷ Te downloaden via: <http://www.slo.nl/voortgezet/onderbouw/kerndoelen/>

Casus

De Berkenschutse werkt vanaf leerjaar 3 met de Fontys competentiewijzer (<http://www.fontys.nl/fcwvo>). Met dit instrument wordt in kaart gebracht hoe de leerling functioneert met betrekking tot algemene mbo/hbo competenties (zoals communicatief en samenwerkend vermogen), sectorspecifieke competenties (zoals klantgericht handelen en rekenkundig vermogen, leergedrag (zoals studiegedrag en lerend vermogen) en opleiding/beroep (zoals opleidingsbeeld en -motivatie).

De vso-school beslist zelf hoe zij het bovenbouwprogramma laat aansluiten op de onderbouw. In het vo is de school verplicht keuzes voor profielen en leerwegen zo lang mogelijk open te houden. In het vso zullen de mogelijkheden hiertoe beperkter zijn.

De vso-school kan het derde leerjaar bijvoorbeeld benutten als aanvulling op de onderbouw, als voorbereiding op de bovenbouw en/of als schakeljaar. Rekening houdend met de toekomstige leerweg van de leerling of een bepaald profiel, kunnen achterstanden uit de basisvorming worden weggewerkt en kan leerstof van examenvakken naar voren worden gehaald, zodat er door de leerling een voorsprong kan worden opgebouwd.

Ook kunnen vso-scholen er binnen dit uitstroomprofiel voor kiezen een verlengde onderbouw in het vmbo aan te bieden. In plaats van twee jaar doet men dan drie jaar over de onderbouw. De programmering wordt over drie jaar uitgespreid waarbij het derde jaar wordt aangevuld met het leergebied Praktische Sector Oriëntatie (PSO): Leerlingen oriënteren zich gericht op de vervolgmogelijkheden in de bovenbouw. PSO biedt een programma dat het keuzeprocess dat leerlingen doorlopen goed richting kan geven.

Als de school het onderwijsprogramma aanbiedt in samenwerking met een school voor vo, dan dient uiteraard rekening te worden gehouden met de inrichting van het programma op de vo-school. Op vo-scholen wordt in het vmbo in het derde leerjaar vaak nog een breed vakkenpakket gevolgd. De leerlingen volgen, naast verplichte vakken uit het gemeenschappelijke deel, tenminste 6 vakken (bij gemengde leerweg 5 plus 1 beroepsgericht, bij basisberoepsgericht 4 plus 2) waarin eindexamen kan worden afgelegd. De resultaten worden opgenomen in het examendossier.

Keuzeprocessen

Als de leerling in het uitstroomprofiel Vervolonderwijs is geplaatst, doorloopt de leerling in de onderbouw keuzeprocessen die leiden tot een sectorkeuze (vmbo) of profielkeuze (havo/vwo). In de bovenbouw volgt een keuze voor een vervolgopleiding. Vooral in het vmbo moet de sectorkeuze al vroeg worden gemaakt. Een goede voorbereiding en begeleiding bij deze keuzeprocessen is voor vso-leerlingen van groot belang. Sommige scholen bieden de vmbo-leerlingen de mogelijkheid om een intersectoraal programma te volgen. Leerlingen krijgen dan een gecombineerd programma vanuit de verschillende sectoren om zo ervaring op te doen met vakken uit alle sectoren. Met name voor leerlingen die nog geen keuze kunnen maken is dit een goede manier om te kijken waar hun interesse ligt. Al in de onderbouw kunnen activiteiten worden georganiseerd in het kader van de ontwikkeling van een toekomstperspectief op het gebied van leren en werken. Deze activiteiten kunnen goed worden gekoppeld aan de leergebiedoverstijgende kerndoelen. Zo mogelijk maakt hier ook een oriëntatie in de praktijk deel van uit via externe stages (zie hoofdstuk 4).

Keuzeprocessen worden uiteraard ingeperkt door de mogelijkheden van de school. De mogelijkheden van vso-scholen om diplomaroutes aan te bieden worden met het wetsvoorstel kwaliteit (v)so wel uitgebreid. Daarnaast moeten sterkere samenwerkingsrelaties in de regio ertoe leiden dat de keuzemogelijkheden voor leerlingen worden geoptimaliseerd. In Bijlage E staat het routeschema opgenomen dat in november 2010 door de (voormalige) WEC-Raad en

OCW onder vso-scholen is verspreid. Dit schema geeft weer welke diplomaroutes (straks) mogelijk zijn.¹⁸

Het maken van keuzes kan voor leerlingen met een beperking extra moeilijk zijn, omdat zij ook een antwoord moeten vinden op de vraag welke toekomstmogelijkheden voor hen haalbaar zijn. Jongeren ontwikkelen in de adolescentieperiode een eigen identiteit. Soms hoort daar ontkenning van de beperking bij, die kan leiden tot boosheid en verzet tegen ouders, medici of therapeuten. Gesprekken met de jongere over zijn/haar toekomstperspectief kunnen ondersteunen bij het accepteren van wat wel mogelijk is en daarin ontwikkelmogelijkheden te ontdekken.

Casus

Heliomare ontwikkelt een Individueel Transitie Plan dat leerlingen met een lichamelijke beperking ondersteunt bij het verkrijgen van een beeld van de reële mogelijkheden en zelfstandigheidsontwikkeling. Het is een zorgvuldig gepland proces waarin samenwerking tussen onderwijs, revalidatie en wonen essentieel is. De ouders en de leerling staan centraal. Ook externe partners worden erbij betrokken.

Vanaf het 12^e jaar vindt oriëntatie plaats van de voor transitie belangrijke gebieden. De focus ligt op de ontwikkeling van zelfmanagement en zelfredzaamheid. De mogelijkheden voor leren, werk, dagbesteding, wonen en vrije tijdsbesteding worden in alle aspecten bekeken.

Een belangrijk onderdeel vormt de Transitievragenlijst die de jongere zelf invult. De jongere gaat hierbij na hoe het staat met gezondheid, zelfmanagement, opkomen voor jezelf, huishouden en wonen, onderwijs en werk, financiële planning en mobiliteit, vrije tijd en vrienden, intieme relaties en seksualiteit. De jongere bepaalt op deze wijze hoe hij denkt over de toekomst, of hij er klaar voor is, waar nog aan gewerkt moet worden en hoe dat aangepakt kan worden. Ook de ouders vullen een dergelijke lijst in.

De school kan voor het vinden van een geschikte vervolgopleiding ook samen met de leerling een beroep doen op een Steunpunt Studie en Handicap van het Regionaal Opleidingscentrum in de buurt, een regionaal zorgadviesteam en/of andere instellingen.¹⁹ Ook zijn er diverse instrumenten, websites e.d. beschikbaar die hierbij kunnen worden ingezet. Een overzicht hiervan is te vinden op: <http://www.toolboxassessment.nl/>. Op de website <http://www.beroepinbeeld.nl/> staan diverse korte filmpjes van beroepen. Op de website <http://werktank.nl/> staan filmpjes van praktische handelingen voor de beroepsgerichte vakken. De website <http://www.samenwerken.tv/> biedt informatie over allerlei beroepen aan jongeren met een arbeidsbeperking. Ook de Belgische website <http://vdab.be/beroepen/default.shtml> geeft informatie over allerlei beroepen.

Bij de keuzeprocessen gaat het niet alleen om het beroepsperspectief, maar ook om reflectie op mogelijkheden en voorkeuren op de gebieden wonen, burgerschap en vrije tijd. Ook op het gebied van wonen zijn er instrumenten waarmee de zelfredzaamheid kan worden beoordeeld.²⁰

¹⁸ Het schema houdt nog geen rekening met eventuele veranderingen als gevolg van de invoering van de Wet passend onderwijs. Het schema bevat ook een fout: de titel van het eerste blokje van 3 moet 'onderwijsprogramma' in plaats van 'examen' en 'diplomering' zijn.

¹⁹ Daarbij kan gedacht worden aan MEE en Handicap en studie. Zie ook de publicatie: Handicap en Studie (2006), *Aan de slag. Activiteiten en tips om jongeren met een functiebeperking uit het VMBO en/of MBO te begeleiden naar een geschikte stageplek, baan of opleiding*. Utrecht: MEE.

²⁰ Een voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld het instrument INVRA Wonen. Zie: <http://www.invra.nl/>

Het portfolio kan bij keuzeprocessen dienst doen als reflectie-instrument. De begeleider kan, met in het achterhoofd de instroomeisen van de vervolgopleiding, de leerling bij de opbouw van het portfolio ondersteunen. Bij het samenstellen van een portfolio moet de leerling leren verzamelen: wat komt erin?, wat kies je om aan anderen te laten zien? Dat roept vragen op en dwingt tot reflecteren en verwoorden. Een portfolio geeft een beeld van de ontwikkeling van de leerling en helpt hem/haar om inzicht te krijgen in deze ontwikkeling.

3.3 Leerroutes en maatwerk

In het vso zal maatwerk bij de inrichting van het onderwijs het uitgangspunt zijn. De leerwegen in het vmbo, havo en vwo vormen het globale kader. Daarbinnen zal het vso verschillende diplomaroutes kunnen vormgeven. Onder een diplomaroute verstaan we een (individuele) leerroute voorbereidend op een diploma (vo of mbo-1). De uitwerking van een diplomaroute zal worden gebaseerd op het ontwikkelingsperspectief dat de school samen met de leerling en zijn/haar ouders heeft geformuleerd. Er wordt rekening gehouden met het soort werk dat de leerling voor ogen staat en met de opleiding die daarvoor nodig is. Daarbij moet ook rekening gehouden worden met de beperking van de leerling en de behoefte aan en mogelijkheden tot ondersteuning. Als gevolg van de beperking is de belastbaarheid van leerlingen soms structureel lager dan die van hun klasgenoten in het regulier voortgezet onderwijs. Bij de keuze voor een diplomaroute zal ook rekening gehouden moeten worden met de extra inspanningen en kosten voor de school die elke route met zich mee brengt. De school bepaalt, in overleg met de leerling en zijn ouders, welke route haalbaar is. Cruciaal is dat het onderwijsaanbod wordt gericht op het behalen van een diploma.

Soms zal voor de leerling een individueel maatwerktraject nodig zijn. Met de leerling wordt bekeken wat daarvoor nodig is en hoe dat kan worden bereikt. Dit geldt bijvoorbeeld voor de groep (niet meer leerplichtige) 18+ leerlingen die zich vooral op (bepaalde) examenvakken of het behalen van certificaten wil richten. Voor deze leerlingen is het gewone onderwijsprogramma soms weinig motiverend en kan een individueel maatwerktraject worden ingericht. Het is daarbij wel van belang dat de school aandacht blijft besteden aan leergebiedoverstijgende doelen op het gebied van communicatie, sociale redzaamheid e.d. Juist op deze vaardigheden struikelen veel leerlingen in stages of het vervolgonderwijs. Soms speelt hierbij ook een stuk ontkenning van de beperking door ouders en leerlingen mee. Men richt zich op het halen van het examen en negeert het feit dat de leerling ook behoefte heeft aan ondersteuning met het oog op de beperking. Het zicht hebben op de eigen beperkingen en zelfredzaamheid zijn essentieel, soms belangrijker dan cognitieve prestaties.

In een individueel maatwerktraject moet in elk geval het volgende beschreven worden:

- Waar staat de leerling nu?
- In hoeveel jaar kan hij/zij het diploma behalen?
- Hoe kunnen de vakken en de leerstof over de jaren worden verdeeld?
- Hoe en waar worden de lessen gevolgd?
- Welke prestaties en werkzaamheden moeten per jaar worden geleverd of afgerond?
- Hoe en door wie wordt dit bijgehouden?
- Welke toetsing- en examenafspraken worden er gemaakt?
- Hoe en wanneer het leergebiedoverstijgende onderwijsaanbod vorm krijgt.

In het project 'Liever een karrenspoor' zijn voorbeelden van individuele diplomatrajecten voor chronisch zieke leerlingen in het regulier voortgezet onderwijs uitgewerkt. Centraal daarin staat het meerjarige onderwijscontract. Dit komt in de plaats van het reguliere programma van toetsing en afsluiting. Het omvat alle studieprestaties die door de jaren heen geleverd moeten worden tot aan het diploma. Het maakt duidelijk in hoeveel jaar de leerling het diploma kan behalen, hoe de vakken en de leerstof over de jaren verdeeld worden, welke prestaties en

werkzaamheden er elk jaar worden geleverd of afgerond, hoe dit wordt bijgehouden, welke lessen de leerling op school volgt, of er onderdelen worden uitbesteed en wat thuis zelfstandig in eigen tempo wordt doorgewerkt. De achtergronden van dit project zijn te vinden op: (<http://www.jongerenbinnenboord.nl/>). Een model voor een dergelijk maatwerktraject is opgenomen in Bijlage D.

In de notitie "Talenten benutten" worden diverse maatwerkmaatregelen genoemd die in een school voor voortgezet onderwijs kunnen worden gerealiseerd. Een aantal van deze maatregelen is ook goed mogelijk in het vso. Deze worden hier weergegeven. Voor voorbeelden en handreikingen wordt verwezen naar de genoemde notitie.²¹

Terugbrengen van het aantal studievakken per schooljaar

De school kan het aantal studievakken voor een leerjaar over twee schooljaren verdelen. De studieduur wordt hierdoor wel verlengd, maar de leerling hoeft per jaar niet meer te doen dan haalbaar. De afspraak is daarbij dat in dat geval alle afgeronde opdrachten en alle behaalde resultaten (cijfers) voor toetsen, proefwerken en opdrachten geldig blijven gedurende de gehele verdere opleiding.

Herverdeling van de leerstof over de leerjaren

De school kan ook een individuele studieplanning maken. Het totale, nog te voltooien, studiepakket wordt opnieuw verdeeld over leerjaren, maar dan op een manier die aansluit bij mogelijkheden van de leerling. Zo kan bijvoorbeeld afgesproken worden dat de leerstof van het vmbo niet over vier maar over zes jaar wordt verdeeld. Jaarlijks werkt de leerling aan de afgesproken vakken/leerstof. Zo nodig wordt deze hoeveelheid tussentijds bijgesteld.

Studietijd optimaal gebruiken

Om onnodige verlenging van de studieduur te voorkomen kan de school optimaal gebruik maken van alle beschikbare studiemomenten van de leerling. Er zullen momenten op de dag of in de week zijn waarop deze best wat energie heeft om iets aan de studie te doen, maar waarop de school gesloten is of waarop de benodigde vakken niet gegeven worden of waarop er geen vervoer te regelen is. Om deze tijd te kunnen benutten kan de school samen met de leerling en ouders van één of meerdere van vakken een 'tempovak' maken. Dit zijn vakken waaraan de leerling geheel op eigen tempo, buiten de vastgelegde leerstofplanning en lesroosters om, werkt. Dat kan op school zijn in een lokaal of op een rustige werkplek, maar het kan ook thuis zijn, in de bibliotheek, in het revalidatiecentrum of ergens anders. De leerling heeft voor deze vakken een eigen planning en geeft zelf aan, wanneer er een toets gemaakt kan worden. De docent zorgt dan voor een (extra) toets. De begeleiding voor deze vakken kan geregeld worden via e-mail en via contactlessuren die zijn opgenomen in het individuele lesrooster. De tempovakken omvatten de totale eindexamenstof zoals die is vastgelegd, maar het vastgestelde Onderwijs en Examenreglement (OER) dan wel het Programma van Toetsing en Afsluiting (PTA) is hierop niet van toepassing. Voor deze vakken vervallen dus de reguliere toetsweken, opdrachtdata etc. Voor tempovakken die worden afgesloten met een schoolexamen/centraal schriftelijk examen wordt er voor de leerling een individueel OER/PTA uitgewerkt. De mogelijkheid bestaat om tempovakken af te sluiten met een deelstaatsexamen, waarvan de resultaten, op tijdig schriftelijk verzoek van de leerling of de ouders, worden betrokken bij de uitslagbepaling van het eindexamen.

²¹ Werf, Th. van der (2010), *Talenten benutten, Jongeren met een handicap of chronische klachten in het regulier voortgezet onderwijs*. Utrecht: WEC-Raad. Zie ook: http://www.liesa.nl/index.php?mod=front_page&pageid=593

Dergelijke vormen van maatwerk zijn ook goed bruikbaar in het vso. Maatwerk kan er ook uit bestaan dat de leerling in bepaalde vakken examen doet op een hoger niveau. Sommige leerlingen zijn heel goed in bepaalde vakken en kunnen deze op havo- of zelfs vwo-niveau afsluiten, terwijl dat voor andere vakken niet haalbaar is. Voor deze leerlingen kan het, met het oog op doorstroming naar vervolgonderwijs, gunstig zijn wanneer ze, daar waar het kan, vakken op een hoger niveau afsluiten. Dit stelt de school wel voor de opdracht om een dergelijk maatwerktraject ook praktisch mogelijk te maken. Soms zullen de mogelijkheden daartoe door bijvoorbeeld roostertechnische belemmeringen of afwezigheid van bevoegde docenten voor bepaalde vakken beperkt zijn.

3.4 Diplomaroutes richting een (v)mbo-, havo-, of vwo-diploma

Hoewel de diplomaroutes vaak een kwestie van individueel maatwerk zullen zijn, kunnen er globaal toch een aantal routes worden getypeerd:

1. de leerling volgt het onderwijs volledig in het vso en doet staatsexamen of doet examen op de eigen school (nu nog niet mogelijk);
2. de leerling volgt onderwijs in of door een andere instelling (vo-klas, speciale klas in vo, vavo) op basis van een symbioseregeling en doet examen als extraneus;
3. de leerling doet geen examen en stroomt rechtstreeks door naar het vervolgonderwijs;
4. de leerling volgt een mbo-1 opleiding, grotendeels binnen het vso en doet examen onder verantwoordelijkheid van het mbo.

3.4.1 Diplomaroute in vso

Als de school voor deze optie kiest is er veel ruimte om het onderwijs af te stemmen op de mogelijkheden van de leerlingen. De (globale) inhoud van de examenprogramma's ligt vast, maar de didactiek, begeleiding en ondersteuning kan door de vso-docenten op de leerlingen worden afgestemd.

In het vso beschikken de meeste docenten die worden ingezet voor het onderwijs aan examenkandidaten over een pabo-diploma en/of een diploma van een 2e graads lerarenopleiding. Op ruim een derde van de vso-scholen worden ook docenten met een diploma van een 1e graads lerarenopleiding voor deze leerlingen ingezet (Sontag & Bosmans, 2010).²² De school (i.c. het bestuur) bepaalt zelf wat binnen de kaders van de organisatie haalbaar is. Indien een goede combinatie van pedagogische en vakbekwaamheid niet haalbaar is binnen de vso-school, dan wordt vaak de samenwerking gezocht met (vakbekwame) docenten en andere deskundigheden van het vo of mbo.

Casus

VSO-SCHOOL Hendrik Mol verzorgt diplomagericht onderwijs voor vmbo/bbl/kbl, vmbo/tl en havo.

- Leerlingen die de Basis- of Kaderberoepsgerichte leerweg van het vmbo volgen, doen voor de theorievakken mee aan de centrale schriftelijke eindexamens in de vso-school. De praktijkexamens vmbo-bbl/-kbl vinden plaats in samenwerking met de GSg Schagen. De diplomering gaat ook via de GSg Schagen.
- Leerlingen die de theoretische leerweg van het vmbo volgen doen mee aan de staatsexamens. Het vso Hendrik Mol werkt wel met PTA's, maar deze tellen officieel niet mee voor het eindexamencijfer. Het waarborgt wel de aansluiting op het reguliere onderwijs en draagt bij aan de motivatie van de leerling. De docenten gebruiken de PTA-cijfers om het niveau van de leerling te bepalen. Het PTA vormt samen met de werkstukken en de verslagen van de praktische opdrachten het Examendossier. De staatsexamens worden

²² Sontag, L. & Bosmans, M., (2010), *Bevoegdheid docenten in het voortgezet speciaal onderwijs*. Tilburg: Het PON.

afgenomen op de eigen school. De aanmelding voor het staatsexamen wordt door de school gedaan.

- Leerlingen die na het behalen van het vmbo-tl diploma een havodiploma willen halen, doen dat m.i.v. schooljaar 2009-2010 zoveel mogelijk in het reguliere voortgezet onderwijs. Momenteel is er nog één havo 4/5 klas. Deze wordt gevolgd aan de hand van de voorschriften van de vernieuwde tweede fase. De keuzemogelijkheden binnen de profielen is beperkt tot het profiel natuur en techniek en het profiel natuur en gezondheid.

Vso-scholen mogen geen examens afnemen. Vso-leerlingen doen staatsexamen of examens op een reguliere vo-school. Met de wetwijziging per 1-8-2013 kunnen vso-scholen ervoor kiezen om zelf te examineren. Zij moeten dan aan alle voorwaarden voldoen die nu gelden voor het regulier vo. Deze optie is vooral interessant voor de grotere vso-scholen. Zij zouden, onder begeleiding van examen-experts, in een meerjarig traject passende vormen kunnen ontwikkelen voor het zelf examineren. Hoofdstuk 5 gaat verder op examens en examenprogramma's in.

3.4.2 Diplomaroute in samenwerking met vo of vavo

Veel vso-scholen bieden een diplomagerichte leerroute aan in samenwerking met een school voor vo. Op deze wijze kan de school een breder aanbod van sectoren vmbo en/of profielen havo/vwo aanbieden en kan gebruik worden gemaakt van de leeromgeving in de vo-school en bevoegde vakdocenten. Voor de beroepsgerichte vakken in het vmbo bestaan geen staatsexamens. Voor deze leerwegen vormt samenwerking met het vo vaak de enige optie om leerlingen examens in deze leerwegen te laten doen.

Samenwerking met een school voor vo vindt plaats op grond van een symbiose-overeenkomst.

Voor leraren op vso-scholen die het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs in symbiose met een reguliere vo-school aanbieden geldt dat zij moeten voldoen aan de bekwaamheidseisen die gelden volgens de Wet op de ExpertiseCentra (WEC).

De vakinhoudelijke kennis wordt in dit geval doorgaans op de reguliere vo-school overgedragen. Voor zover er toch vakinhoudelijke lessen op de vso-school worden verzorgd, geldt dat het wenselijk is hiervoor leraren met een bijbehorende bekwaamheid aan te stellen. Omdat het soms om zeer kleine aantallen leerlingen gaat, wordt het aan het bevoegd gezag overgelaten of in die gevallen een breed opgeleide pabo-bevoegdheid of een vakopleiding is te prefereren.

Casus

De Jacobus Fruytier scholengemeenschap verzorgt regulier voortgezet onderwijs, praktijkonderwijs en voortgezet speciaal onderwijs (cluster 4). Alle cluster 4-leerlingen doen examens als extraneus op de reguliere Jacobus Fruytier vo-school. Veel leerlingen doen het examen verdeeld over 2 jaar en vullen hun examenprogramma aan met een stage.

Scholen ervaren bij deze samenwerking vooral praktische knelpunten.²³ Daarnaast ontbreekt nogal eens de bereidheid vanuit het regulier onderwijs.

²³ Zie ook Damen (2008a en 2008b)

In de Tussenrapportage Werkgroepen Passende kwalificaties (SLO, 2009) worden de volgende knelpunten genoemd:

1. praktische problemen:
 - lesroosters die op elkaar aangepast moeten worden (vereist flexibiliteit en inspanning van beide kanten);
 - de bereikbaarheid van de locatie (bij lange reistijden en/of ontbreken van middelen voor vervoer is dit model onaantrekkelijk).
2. voorzieningen bij functiebeperking: daarnaast zijn er leerlingen die, vanwege de functie specifieke beperkingen, niet in staat zijn onderwijs in het regulier vo of ROC te volgen. Gezien de functiebeperking zijn er, naast de praktijklokalen, extra voorzieningen gewenst.
3. vrijblijvendheid: er is geen verplichting voor vo-scholen of voor ROC om de symbiose aan te gaan. Een vso-school die dit nastreeft, moet op de bereidheid van de vo school of het ROC rekenen om zaken met elkaar te regelen.
4. middelen: de ter beschikking staande financiële middelen zijn vaak onvoldoende om echt tegemoet te komen aan de zorgvraag van de leerlingen.
5. competenties van docenten: in veel (maar niet in alle) gevallen is er een gebrek aan kennis van de doelgroep en aan pedagogische kwaliteiten bij docenten van het vo en ROC die niet vertrouwd zijn met de betreffende doelgroep. De vso-school zal over middelen moeten beschikken om die doelgroepkennis systematisch bij te brengen.

Het symbiosemodel biedt wel oplossingen voor het gebrek aan adequate leeromgevingen in het vso, maar aan een goede uitvoering zijn wel randvoorwaarden verbonden. Het gaat dan met name om de realisering van een gelijkwaardige relatie tussen vo en vso. Ook een goede zorgstructuur in de vo-school en voldoende kennis en affiniteit bij vo-docenten met betrekking tot geïndiceerde leerlingen vormt een belangrijke voorwaarde. Een symbiose-overeenkomst wordt aangegaan voor minimaal 180 minuten per week. Inspectie hanteert als richtlijn dat leerlingen maximaal 60% van het onderwijs volgen in de reguliere school.

Casus

Vso Visio onderwijs Grave (cluster 1) verzorgt diplomagericht onderwijs voor vmbo bb, kb, tl, havo en mbo/aka. Voor het vmbo heeft VISIO een samenwerkingsverband met het Merletcollege in Grave. De leerlingen vmbo bb, kb en tl volgen het PTA van het Merlet (op onderdelen aangepast) en doen de praktijkexamens en schoolexamens op de eigen locatie, onder supervisie van het Merletcollege. De diplomering gaat via het Merletcollege. Bij deze examens is er ook de mogelijkheid om gespreid examen te doen (verdeeld over 2 jaar). In individuele gevallen doen vmbo leerlingen staatsexamen. Bijvoorbeeld als een leerling door omstandigheden niet kan voldoen aan de eisen van het PTA om een onderdeel in een bepaalde periode af te ronden. Leerlingen uit het praktijkonderwijs, vmbo bb en kb hebben de mogelijkheid om 1 of meer vakken op een hoger niveau af te ronden. Bijv. een leerling uit het praktijkonderwijs die erg goed is in Engels, hij krijgt de mogelijkheid om via de staatsexamens een certificaat Engels te halen op kb-niveau. De havo-leerlingen halen hun diploma via de staatsexamens. Het schoolexamen doen de leerlingen op de eigen locatie. Voor het mondelinge examen sluit men aan bij de Werkenrode school in Nijmegen.

Het is cruciaal dat *de verantwoordelijkheid* voor de opleiding van leerlingen met een beperking in handen ligt van één persoon in de vo-school of het ROC. Deze waarborgt de continuïteit, bewaakt de gemaakte afspraken en onderhoudt contact met andere betrokkenen. Deze verantwoordelijkheid moet op een cruciaal managementniveau liggen en tegelijkertijd leerling nabij zijn. De betrokkene kent de leerling en de ouders en is aanspreekbaar voor hen.

Het management zal de betreffende persoon moeten ondersteunen bij het verweven van de medewerking van alle interne betrokkenen.²⁴

Met het nieuwe wetsvoorstel wordt het mogelijk dat vso-leerlingen een deel van het onderwijs volgen in een opleiding voor vavo van een ROC en ook examen afleggen bij deze instelling (Wetsvoorstel artikel 14b). Voorwaarde is dat de vso-SCHOOL en het ROC in een symbiose-overeenkomst afspraken hebben gemaakt met betrekking tot de deelname aan het vavo-examen. Hiervoor is een uitbestedingsovereenkomst met een school voor voortgezet onderwijs noodzakelijk. Deze route wordt opengesteld voor leerlingen vanaf 16 jaar. Per AMvB zal nader worden bepaald voor welke leerlingen deze route van toepassing kan zijn.

Het vavo verzorgt de schoolsoorten vmbo/tl, havo en vwo. Voor sommige vso-leerlingen maakt deze optie het goed mogelijk om eindexamenvakken bij elkaar te 'sprokkelen'. Ook hier geldt dat symbiose met een ROC op basis van vrijwilligheid wordt aangegaan.

Scholen kunnen er ook voor kiezen om clusteroverstijgend samen te werken. De school werkt dan samen met een andere school voor vso om een breder onderwijsaanbod te realiseren. Op een aantal plaatsen tracht men dit al te realiseren, door gebruik te maken van gezamenlijke faciliteiten. Clusteroverstijgend samenwerken kan vooral gunstig zijn voor scholen die slechts enkele leerlingen hebben die voor symbiose in aanmerking komen.

3.4.3 Rechtstreekse doorstroming naar vervolgonderwijs

Het kan in bepaalde gevallen ook zo zijn dat een leerling zonder diploma naar het mbo of hbo/wo overstapt.

Een dergelijke leerroute ligt voor de hand wanneer:

- de route naar een schooldiploma of een gesprokkeld diploma naar verhouding te veel studiejaren kost,
- de benadering binnen het voortgezet (speciaal) onderwijs niet (meer) aansluit bij de leerling,
- de leerling door verlies van studiejaren geen aansluiting meer heeft met leeftijdsgenoten.

De school kan in overleg met het mbo onderzoeken of een eerdere overstap naar het mbo mogelijk is. Het vakkenpakket van de leerling kan daarop worden afgestemd. De leerling sluit bijvoorbeeld enkele vakken met een examen af. Soms is het mogelijk dat de leerling al enkele vakken meedraait in het mbo in het jaar voordat de overstap wordt gemaakt. Instellingen voor mbo laten deze leerlingen wel toe, hier zijn ook convenanten voor afgesloten. Een goede voorbereiding vanuit het vso en eventueel nazorg is hierbij wel noodzakelijk, ook om uitval te voorkomen.

In het actieplan mbo wordt voorgesteld om in 2013 een 'bindend studieadvies' in mbo-1 opleidingen in te voeren.²⁵ Een gevolg hiervan kan zijn dat het selectiebeleid van mbo-instellingen aangescherpt wordt. Dit zou ten koste kunnen gaan van de overstapmogelijkheden van vso-leerlingen.

Een dergelijke vervroegde doorstroming vergt een gedegen voorbereiding. Er moeten heldere afspraken worden gemaakt met het toekomstige opleidingsinstituut. Er wordt overlegd op managementniveau, tussen decanen en zorgcoördinatoren. Het vakkenpakket dat nog op de

²⁴ Werf, Th. van der (2010), *Talenten benutten, Jongeren met een handicap of chronische klachten in het regulier voortgezet onderwijs*. Utrecht: WEC-Raad. Zie ook:

http://www.liesa.nl/index.php?mod=front_page&pageid=593

²⁵ Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap (2011c). Actieplan MBO Focus op Vakmanschap 2011-2015. Brief van Minister van OCW aan Voorzitter van de Tweede Kamer, 16 februari 2011.

vso-school moet worden afgewerkt kan in nauw overleg met de vervolgschool worden samengesteld: welke vakken en competenties zijn er nodig en welk niveau per onderdeel bereikt worden voordat de gewenste overstap gemaakt kan worden. Vervolgens wordt er een individuele planning uitgewerkt om het overstapniveau te bereiken. Hierin kan ook het (alvast) volgen van opleidingsdelen of vakken bij de toekomstige onderwijsinstelling betrokken worden.²⁶

Een dergelijke overstap zou vanuit het havo/vwo ook mogelijk moeten zijn in het HBO/wo. Dit geldt in het bijzonder voor leerlingen die de cognitieve mogelijkheden hebben om een diploma te halen, maar grote moeite hebben met onderdelen van één of enkele vakgebied(en), waardoor zij geen kans zien om een volledig diploma te behalen. Het gaat dan bijvoorbeeld om leerlingen met een sterke aanleg voor exacte vakken, die struikelen over vakken als Nederlands of Engels. Zij kunnen geen diploma halen, hooguit certificaten voor de afgesloten vakken. Het is wenselijk dat voor deze leerlingen toch een vorm van doorstroom naar het hbo of wo mogelijk wordt. Deze leerlingen zouden met voldoende begeleiding soms wel succesvol kunnen zijn in een hbo- of wo opleiding die aansluit bij hun talenten. Vso-school de Berkenschutse heeft voor deze groep leerlingen een leerroute ingericht (zie kader).

Leerroutes op de Berkenschutse

De vso-school De Berkenschutse, te Heeze, heeft een afdeling voor leerlingen die in principe een havo- of vwo-diploma kunnen halen. Voor deze leerlingen heeft de onderbouw een duur van drie jaar. Op deze wijze is er ook tijd om aandacht te besteden aan sociale vaardigheidstraining, specifieke begeleiding van de leerling en het bewust hanteren van de beperking. Daarnaast is er voor gekozen bij veel leerlingen het eindexamenjaar over twee schooljaren te verdelen, zodat naast het wegnemen van examenstress, ook meer mogelijkheden ontstaan voor loopbaanoriëntatie, zoals het bezoeken van vervolgopleidingen, maar ook stages en het werken in een minionderneming of een werkpleksimulatie. In de bovenbouw is de eerste opdracht van de school om de leerlingen voor te bereiden op het behalen van een diploma havo/vwo. Voor een substantiële groep leerlingen is dit ondanks alle maatregelen op didactisch en orthopedagogisch terrein niet haalbaar. Voor deze leerlingen zijn andere leerroutes ingericht gericht op rechtstreekse doorstroming naar hbo/wo of op doorstroming naar arbeid.

Na het derde leerjaar zijn er drie leerroutes:

- leerroute 1: oriëntatie op arbeid (eventueel mbo/BBL niveau 2);
- leerroute 2: met een overgangsbewijs havo/vwo 3 of 4 (en eventueel met enkele vakcertificaten havo of vwo) toeleiden naar het ROC niveau mbo/BOL 3/4
- leerroute 3: diplomagericht havo/vwo met uitstroom naar wo of hbo (eventueel mbo)²⁷

Veel hangt hierbij af van het aannamebeleid van de vervolginstelling. Hbo's laten in het algemeen niet toe. Leerlingen van 21 jaar of ouder kunnen zonder diploma tot het hoger onderwijs worden toelaten op basis van een toelatingsonderzoek, ook wel colloquium doctum genoemd.

Dit is een onderzoek van de betreffende opleiding om te kijken of het kennisniveau voldoende is. Voor bepaalde opleidingen, zoals kunstopleidingen kan een leerling ook in aanmerking komen voor een dergelijk onderzoek als deze jonger is dan 21 jaar. Hiervoor moet deze dan wel

²⁶ Werf, Th. van der (2010). *Talenten benutten, Jongeren met een handicap of chronische klachten in het regulier voortgezet onderwijs*. Utrecht: WEC-Raad. Zie ook:

http://www.liesa.nl/index.php?mod=front_page&pageid=593

²⁷ Ontleend aan: Laureijs, Th. (2010). *Deelnotitie Visie en leerroutes, Afdeling vso-F Havo/VWO*, Versie 13-7-2010, Heeze: vso-school De Berkenschutse.

beschikken over een zeer bijzondere kunstzinnige begaafdheid. In overleg met de betreffende onderwijsinstelling kan voor de leerling de resterende opleidingstijd binnen het voortgezet onderwijs worden ingericht met het oog op het toelatingsonderzoek.

Er is ook een groep leerlingen voor wie het onderwijsaanbod in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs goed aansluit bij de cognitieve mogelijkheden, maar voor wie het behalen van een (volledig) diploma en/of doorstroming naar vervolgonderwijs uiteindelijk toch niet haalbaar is. Voor deze leerlingen wordt als het maar enigszins kan een diplomatraject gerealiseerd, maar zal vervolgens soms toch worden gekozen voor toeleiding naar arbeid. Dit hoeft niet te betekenen dat de leerling (alsnog) in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt wordt geplaatst. Wel kan de school voor deze leerlingen onderdelen uit dit profiel realiseren en een transitietraject richting arbeid inzetten.

3.4.4 Diplomaroute gericht op een mbo-1 opleiding

Een vso-school en een mbo-instelling kunnen gezamenlijk een mbo-1 opleiding aanbieden. De vso-school en mbo-instelling dienen daartoe een samenwerkingsovereenkomst te sluiten waarin afspraken worden vastgelegd over programma-aanbod en rechtsbescherming. De leerling blijft ingeschreven bij de vso-school en valt dus onder diens verantwoordelijkheid. De mbo-instelling is verantwoordelijk voor de examinering. Een vso-school kan alleen assistentopleidingen aanbieden die passen bij het aanbod aan beroepsgerichte programma's van de eigen basisberoepsgerichte leerweg en die de betrokken mbo-instelling mag aanbieden.

Verschillende vso-scholen verzorgen deze leerroute in samenwerking met een instelling voor mbo. De mogelijkheden tot samenwerking met het mbo op dit gebied worden met de nieuwe wet geregeld. Er gelden beperkingen ten aanzien van het type opleidingen dat kan worden aangeboden. Ter illustratie: de vso-school moet, al of niet via symbiose, de vbo-afdeling bouwtechniek verzorgen om samen met een mbo-instelling de opleiding assistent bouwplaats te mogen aanbieden. Als de vso-school de basisberoepsgerichte leerweg verzorgt op basis van symbiose met een vo-school, dan moet een samenwerkingsafpraak met zowel een vo-school als een mbo-instelling worden gemaakt. (Wetsvoorstel, Memorie van Toelichting).

In paragraaf 1.4 werd al aangegeven dat deze route ook geschikt kan zijn voor leerlingen die behoren tot de doelgroep van het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt. Dit geldt in het bijzonder voor de aka-opleiding. Deze opleiding leunt inhoudelijk sterk aan tegen het onderwijsprogramma in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt. Ook de inrichting van stages en loopbaanbegeleiding in deze diplomaroute zal vaak beter aansluiten bij het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt dan Vervolgonderwijs.

VSO-SCHOLEN zullen deze leerlingen dan ook vooral binnen het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt op deze kwalificatie voorbereiden. Het behalen van de -1 kwalificatie is voor deze leerlingen eerder een middel om toeleiding naar de arbeidsmarkt te realiseren, dan doorstroming naar het mbo. Ook voor leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs die gaandeweg toch geen vo-diploma blijken te kunnen halen, kan dit een geschikte leerroute zijn. Voor deze groep kan doorstroming naar mbo-2 wel een optie zijn.

Casus

Na het afronden van de PrO-opleiding (5 jaar), biedt Visio onderwijs Grave leerlingen die hier de capaciteiten voor hebben de mogelijkheid om een AKA-opleiding te volgen. Visio verzorgt het lesprogramma en de examens vinden plaats onder supervisie van ROC De Leygraaf. Docenten van ROC De Leygraaf beoordelen vervolgens de leerlingen o.b.v het portfolio en een 'curriculum gericht interview'. Diplomering gebeurt door ROC De Leygraaf.

3.5 Aanbevelingen voor maatwerk en diplomaroutes

In het vso staat maatwerk voor de leerling centraal. Aan de hand van een ontwikkelingsperspectief zal het onderwijsaanbod op de leerling worden afgestemd, uitgaande van de in het vorige hoofdstuk geschetste inhoudelijke kaders. Hiertoe worden de volgende aanbevelingen gedaan:

8. *Ontwikkel een systematiek voor de formulering van een ontwikkelingsperspectief.*

De school is verplicht om een ontwikkelingsperspectief voor elke leerling vast te stellen, maar de school bepaalt zelf hoe zij dat doet.

 - Maak gebruik van voorbeelden van andere (vso) scholen.
 - Betrek in het ontwikkelingsperspectief relevante aspecten voor het bepalen van de beginsituatie, leerroute en uitstroomperspectief.
 - Preciseer het uitstroomperspectief gaandeweg: geef uiteindelijk aan welke uitstroombestemming op het gebied van vervolgonderwijs en welke uitstroomniveaus op het gebied van wonen en maatschappelijke participatie worden nagestreefd.
9. *Stem het onderwijsaanbod in de onder- en bovenbouw op elkaar af.*
 - Houd zo mogelijk de cursusduur van de diplomaroutes in het vo aan.
 - Perk keuzemogelijkheden van leerlingen niet te vroeg in.
 - Leg zo nodig, in verband met de beperking van de leerling en de beschikbare onderwijstijd, accenten op kerndoelen die terugkeren in de examenprogramma's behorend bij de toekomstige leerweg van de leerling.
10. *Besteed al in de onderbouw aandacht aan loopbaanontwikkeling en -begeleiding*

LOB-activiteiten vragen speciale aandacht in het vso.

 - Zorg dat hiervoor al in de onderbouw activiteiten worden georganiseerd en instrumenten worden ingezet. Het portfolio kan hierbij een belangrijke rol spelen.
11. *Realiseer passende diplomatrajecten in samenwerking met andere instellingen*

De vso-school staat voor de opdracht een bij de leerling passend maatwerktraject te realiseren.

 - Leg de lat hoog en streef na dat de leerling examen doet op het hoogst haalbare niveau.
 - Zoek daartoe samenwerking met andere partners. De school heeft op dit gebied een inspanningsverplichting; in de praktijk zal niet alles mogelijk zijn.
 - Maak goede afspraken over wie verantwoordelijk is voor (welk onderdeel) van het onderwijstraject van de leerling.
12. *Doordenk de doorstroomrechten vso-mbo 1 en vso-hbo/wo*

Het is wenselijk dat de doorstroomrechten van vso-leerlingen opnieuw worden doordacht. Dit geldt voor de doorstroom naar mbo-1, nu daar mogelijk een bindend studieadvies zal worden ingevoerd. Het geldt ook voor de doorstroom naar hbo/wo als gevolg van de nieuwe slaag/zakregeling.

 - Met de MBO-Raad dient te worden nagegaan hoe kan worden voorkomen dat het bindend studieadvies vooral leerlingen met een beperking zal treffen.
 - Met de HBO-Raad en VSNU dient te worden nagegaan of leerlingen met een beperking in bepaalde gevallen zonder diploma kunnen doorstromen of in aanmerking kunnen komen voor een toelatingsonderzoek.

4. Stages als leeromgeving

Bij stages onderscheiden we enerzijds maatschappelijke stages en anderzijds beroeps-oriënterende c.q. arbeidsvoorbereidende stages. Voor de verschillende uitstrooprofielen in het vso gelden verschillende wettelijke verplichtingen ten aanzien van stages.

In het uitstrooprofiel Vervolgonderwijs is de maatschappelijke stage verplicht, net zoals in het reguliere voortgezet onderwijs. Beroepsoriënterende stages kunnen aangeboden worden in dit uitstrooprofiel, maar zijn niet verplicht.

In het uitstrooprofiel Arbeidsmarkt worden stages wettelijk verplicht. Nadere invulling van de stages is zaak van de school zelf. Scholen kunnen daarbij - voortbouwend op vele praktijkvoorbeelden - vorm geven aan een gefaseerd stagetraject, waarin de stages in verschillende fases ook verschillende doelen en functies hebben, met daarop toegesneden inhoud, begeleiding en vereiste kenmerken van de stageplaats.

In het uitstrooprofiel Dagbesteding worden stages niet verplicht, maar kunnen worden aangeboden.

Arbeidsoriënterende en arbeidsvoorbereidende stages zijn al heel gebruikelijk voor vso-scholen die toeleiden naar arbeid en/of arbeidsmatige dagbesteding. Deze ontwikkeling wordt versterkt door de wet kwaliteit (v)so.

4.1 Beroepsoriënterende stages

Leerlingen in het uitstrooprofiel Vervolgonderwijs die een vmbo-leerweg (met uitzondering van de theoretische leerweg) volgen kunnen in het derde en vierde leerjaar stage lopen in de beroepsgerichte vakken. De school bepaalt zelf de omvang van de stage. De inhoud van de stage is vrij, mits vastgelegd in een stageovereenkomst.

Alleen bij de leerwerktrajecten en de niveau 1 mbo-opleidingen binnen het vmbo zijn er eisen voor de omvang van de stages of beroepspraktijkvorming. Voor leerlingen in het vso die een leerwerktraject vmbo volgen gaan de kwaliteitseisen voor leer- en stagebedrijven van de WVO gelden (WVO, artikel 10b4).

Stage is geen verplicht onderdeel. De stage kan echter een belangrijke rol vervullen voor de leerling om zich te oriënteren op werk en om de eigen talenten te ontdekken en ontwikkelen. Dit kan voor vso-leerlingen zeer zinvol zijn. De stage kan een belangrijke bijdrage leveren aan het ontwikkelen van een toekomstperspectief dat past bij de eigen mogelijkheden, voorkeuren en de beperking. De leerling reflecteert tijdens een stage op zijn/haar zelfbeeld, motieven en capaciteiten. Hierbij komen vragen aan bod als:

- wie ben ik? (zelfbeeldverheldering)
- wat vind ik leuk? (motievenreflectie)
- waar ben ik goed in of waar kan ik goed in worden? (capaciteitenreflectie)

Het vinden van (aangepaste) stages is moeilijk voor leerlingen met een beperking. Het verschilt per beroepssector en per beperking of werkgevers bereid zijn om een leerling een stageplek te geven. In de sector zorg en welzijn is het vaak gemakkelijker dan in de techniek, de horeca en de handel. Van scholen vraagt het extra inzet om ervoor te zorgen dat ook deze leerlingen een stageplek krijgen en behouden. In bepaalde gevallen kan het Uitvoeringsinstituut werknemersverzekeringen (UWV) de school hierbij ondersteunen. Op <http://www.stagemarkt.nl/>

kunnen leerlingen, al dan niet uit het vso, gericht zoeken naar een stageplaats. Er bestaan verschillende handreikingen met kansrijke werkwijzen bij stages van leerlingen met een beperking.²⁸

Ook voor havo/vwo leerlingen kan beroepsoriëntatie in de vorm van stages zeer waardevol zijn. Zie onderstaand voorbeeld op vso-school de Berkenschutse.

Door de specifieke problematiek ten gevolge van autisme spectrum stoornissen (ASS) is de overgang van veel leerlingen van havo naar hbo problematisch. De uitval in het hbo is groot. De leerlingen lopen vast door de wijze waarop het onderwijs aanbod in het hbo/wo georganiseerd is. Ook ondervindt deze groep leerlingen grote problemen bij een rechtstreekse toetreding op de arbeidsmarkt (al of niet met een havo/vwo-diploma). Werken aan deze problematiek behoort tot de pedagogische taak van De Berkenschutse. Men heeft daarom meer aandacht voor loopbaanoriëntatie, het verbeteren van de beroepsoriëntatie, door in de opleiding een beroepsgerichte component in te bouwen en stage (in havo/vwo-bovenbouw). Doordat leerlingen (als gevolg van een te hoge werkdruk) hun examens uitsmeren over meerdere jaren is het mogelijk om in de leerjaren 4/5/6 havo/vwo een substantiële stage in te bouwen (ter voorbereiding op ROC, hbo en (in)directe arbeid (een 20-tal leerlingen hebben een substantiële stage: soms van enkele dagen over een flink aantal weken (Damen (2008b)

De bekendheid met de toekomstige opleidingen en beroepen kan ook groeien door: studieopdrachten, uitwisselingen, gastcolleges, stagebegeleiding door deelnemers uit vervolgonderwijs, meedraaidag, etc.

4.2 Stagebegeleiding

In diverse onderzoeken wordt geconstateerd dat stagebegeleiding een cruciale factor is voor het succes van leren op de werkplek (onder andere Poortman en Visser, 2009). Voor leerlingen uit het vso geldt dit in het bijzonder. De stagebegeleider zorgt ervoor dat de leerling passende taken uitvoert en dat leren op de stageplaats mogelijk is. Door het voeren van begeleidings- en voortgangsgesprekken wordt zicht gehouden op de ontwikkeling van de leerling. Echter, begeleiding is een zaak vele betrokkenen: de stagebegeleider vanuit de school, de leerling en de werkbegeleider op de stageplaats kunnen een rol spelen in het waarborgen van de kwaliteit van de stageplek. Een goede afstemming tussen al deze actoren is dan ook cruciaal.

De werkbegeleider (vanuit het stagebedrijf)

De werkbegeleider in het stagebedrijf zal het eerste aanspreekpunt zijn waar de leerling mee te maken heeft. De werkbegeleider zal er (in samenspraak) voor zorgen dat de leerling activiteiten kan uitvoeren die passen bij het niveau en de ambitie, dat de leerling een vast aanspreekpunt heeft en zijn werk in een prettige sfeer kan uitvoeren. De werkbegeleider is bovendien betrokken bij de beoordeling van de leerling op de werkplek. De werkbegeleider heeft daarbij een informerende rol.

²⁸ Zie bijvoorbeeld: Auris, *Wat werkt ... bij stage- en werkbegeleiding bij autistische leerlingen*. Ontwikkeld door Auris Dienstverlening in samenwerking met Werkpad, op verzoek van de Nederlandse Vereniging voor Autisme. Het materiaal bestaat uit een reader en een werkmap.

De stagebegeleider (vanuit school)

De stagebegeleider is de contactpersoon vanuit de onderwijsinstelling. De stagebegeleider zal zorgen voor terugkoppeling van stage naar school op de dagen dat de leerling op school is. Om zicht te houden op het functioneren van de leerling als stagiair zal de stagebegeleider stagebezoeken uitvoeren. De stagebegeleider is tevens verantwoordelijk voor de beoordeling op de werkplek, in samenspraak met de werkbegeleider.

4.3 Maatschappelijke stages

De maatschappelijke stage is een vorm van leren, waarbij de jongere door middel van vrijwilligersactiviteiten kennismaakt met allerlei aspecten van de samenleving. De maatschappelijke stage vormt vanaf 2011 een *verplicht onderdeel* dat vermeld wordt op de cijferlijst van het diploma. Het aantal uren voor de maatschappelijke stage is recent omlaag gebracht naar 30 uur.²⁹

Leerlingen, scholen en stage-aanbieders krijgen veel vrijheid om een stage in te vullen. Per definitie gaat het bij de maatschappelijke stage om maatwerk, dat past bij de mogelijkheden en wensen van elke leerling. De school beslist in hoeverre de leerling voldaan heeft aan zijn of haar verplichting om een maatschappelijke stage te volgen.

De afdeling havo van vso-school Mariëndael heeft een brochure ontwikkeld met voorbeelden, plannings- en evaluatieformulieren voor de maatschappelijke stage.³⁰

4.4 Aanbevelingen voor de inrichting van stages

In het uitstroombrofiel Vervolgonderwijs is alleen de maatschappelijke stage verplicht, net zoals in het reguliere vo. Beroepsoriënterende stages kunnen aangeboden worden in dit uitstroombrofiel, maar zijn niet verplicht. Hier wordt aanbevolen om zo mogelijk ook een dergelijke stage te realiseren.

13. Realiseer een maatschappelijke stage voor alle leerlingen.

Maak daarbij gebruik van de handreikingen en voorbeelden die er zijn.

14. Realiseer, zo mogelijk, een beroepsoriënterende stage voor alle leerlingen, ongeacht de leerweg.

Als dit niet mogelijk is, organiseer dan andere activiteiten die ertoe leiden dat leerlingen bekend worden met toekomstige opleidingen en beroepen.

²⁹ Zie: <http://www.vo-raad.nl/actueel/nieuws/maatschappelijke-stage-naar-30-uur>

³⁰ Zie: vso-school Mariëndael, Maatschappelijke stage, HAVO 4, schooljaar 2009-2010, Arnhem.

5. Beoordeling en afsluiting

In het, voor het vso wettelijk verplichte, ontwikkelingsperspectief worden inschattingen of verwachtingen geformuleerd met betrekking tot de wenselijke en realiseerbare leeropbrengsten van de leerling. Tijdens de leerloopbaan en aan het einde van de rit dient de vraag te worden beantwoord, of de feitelijk gerealiseerde leeropbrengsten 'naar verwachting' zijn. Daarvoor is het essentieel, de ontwikkeling van de leerlingen systematisch te volgen middels een voor de specifieke doelgroep geëigend leerlingvolgsysteem. Op termijn wordt het gebruik van een volgsysteem verplicht. Aan het eind van de leerloopbaan in het vso kan er 'afsluitend' worden beoordeeld.

Binnen het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs vormen de centrale examens en/of staatsexamens en schoolexamens het belangrijkste afsluitende beoordelingsmoment. Het diploma geeft weer welk niveau de leerling uiteindelijk heeft bereikt.

In de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding wordt geen gebruik gemaakt van centrale examens. Wél zijn er verschillende vormen van beoordeling beschikbaar - variërend in de mate van standaardisatie - om de opbrengsten van leren en ontwikkeling in beeld te brengen. Beoordeling op maat is in de vso-uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding noodzakelijk. Hiervoor kunnen bewijzen, certificaten en/of kwalificaties een rol spelen.

5.1 Examenprogramma's en examinering

Vso-scholen met het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs ervaren in het algemeen meer knelpunten bij de realisering van het onderwijsprogramma in de bovenbouw dan in de onderbouw. De kerndoelen laten veel ruimte open voor een eigen uitwerking. Dat geldt in mindere mate voor de examenprogramma's. Er zijn wel mogelijkheden tot afwijking en/of aanpassing, maar deze zijn soms complex en ook niet altijd bekend.

Toelichting examenprogramma's en examens

De eindexamenprogramma's worden per vak beschreven in drie documenten:

1. Het **examenprogramma** (vastgesteld door de minister) dat wordt beschreven in exameneenheden.
2. Voor het **centraal examen** is een syllabus opgesteld waarin een specificatie wordt gegeven van de exameneenheden die getoetst worden in het centraal examen. Deze staat op www.examenblad.nl.
3. Voor het **schoolexamen** vmbo is door SLO per vak een handreiking uitgewerkt, waarin wordt beschreven hoe de globale exameneenheden getoetst kunnen worden in het schoolexamen.
4. Het examenprogramma en de syllabus zijn voorschrijvend van karakter, de handreiking is dat niet.

De exameneisen in de nieuwe examenprogramma's vmbo zijn globaler omschreven dan voorheen. Scholen kunnen binnen de aangegeven onderwerpen in het schoolexamen meer eigen keuzes maken. Bovendien kan men nu ook 'eigen' onderwerpen toevoegen.

Het voortgezet onderwijs is wettelijk verplicht om jaarlijks de inhoud en inrichting van het onderwijs en de examens vast te leggen in een **Programma van Toetsing en Afsluiting** en toe te sturen aan de Inspectie, op basis van het WVO Examenbesluit, art. 31. In dit overzicht staat onder andere hoe de examenstof is verdeeld over het schoolexamen en welke lesstof wanneer wordt getoetst. Er staat ook in hoe de cijfers voor het schoolexamen tot stand komen: hoe zwaar alles meetelt, het recht op herkansing, enzovoort. Daarnaast stelt het bevoegd gezag van de school een **Examenreglement** vast. Dit bevat tenminste informatie over de inhoud en inrichting van het examen (o.a. duur en tijdvakken); de organisatie van het examen of onderdelen daarvan; de herkansingsmogelijkheden; de vrijstellingen; het inzagerecht (o.a. termijn); de examencommissie (o.a. taken) en de commissie van Beroep.

5.2 Knelpunten in examenprogramma's

In deze paragraaf beschrijven we knelpunten in examenprogramma's, waarbij het accent ligt op de examenprogramma's die voor alle leerlingen verplicht zijn, te weten Nederlands, Engels en wiskunde³¹. In examenprogramma's van andere vakken kunnen zich ook problemen voordoen, maar deze vakken zijn niet in alle profielen of sectoren verplicht, dus leerlingen kunnen hier bij hun keuzes rekening mee houden.

Aangescherpte exameneisen

Voor de vakken Nederlands, Engels en wiskunde zal de slaag/zak-regeling worden aangescherpt.³²

De nieuwe slaag/zakregeling gaat gefaseerd in. In het schooljaar 2011-2012 moeten leerlingen gemiddeld een 5,5 halen voor het centraal examen; in het schooljaar daarna mogen ze nog maar één vijf voor de vakken Nederlands, Engels en wiskunde hebben, zonder dat dit gecompenseerd kan worden. Voor het vmbo gaat dit tweede deel van de regeling vooralsnog niet gelden.

Een leerling mag slechts voor één van deze vakken een 5 halen en dit cijfer kan niet worden gecompenseerd door cijfers bij andere vakken.

Deze aanscherping van exameneisen heeft vooral gevolgen voor leerlingen die vanwege hun beperking veel moeite hebben met één of meer van deze drie vakken en juist gebruik maken van compensatiepunten bij andere vakken. Dit geldt voor leerlingen in alle clusters, maar in het bijzonder voor leerlingen in cluster 2. Vso-scholen doen er goed aan leerlingen vanaf leerjaar 1 goed voor te bereiden op deze nieuwe examenregeling.

Referentieniveaus

Voor de leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs zijn per 1-8-2010 ook de referentieniveaus Nederlands en rekenen/wiskunde van toepassing zoals die gelden voor de verschillende schoolsoorten in het voortgezet onderwijs. De referentieniveaus zullen worden verwerkt in de examenprogramma's Nederlands en wiskunde. Voor leerlingen die geen examen doen in wiskunde zal een verplichte rekentoets worden ingevoerd. Middelbare scholieren die in het schooljaar 2013-2014 eindexamen afleggen, krijgen voor het eerst te maken met examens

³¹ Het vak Engels is overigens niet in alle leerwegen van het vmbo verplicht. Beheersing van Engels is echter wel in veel vervolgopleidingen vereist.

³² zie Besluit van 19 augustus 2010 Wijziging van het Besluit staatsexamens vwo-havo-mavo 2000 en het Eindexamenbesluit vwo-havo-mavo-vbo in verband met aanscherping van de slaag/zakregeling in het voortgezet onderwijs.

waarin de referentieniveaus zijn verwerkt. Alle leerlingen zullen vanaf dat moment ook verplicht een afzonderlijke rekentoets afleggen als onderdeel van het eindexamen.

De vso-school staat dus voor de taak om de rekenvaardigheden van de leerlingen te onderhouden en hierbij rekening te houden met de verschillende referentieniveaus die voor de verschillende leerwegen gelden.

Voor het primair regulier en speciaal onderwijs zijn voor zowel Nederlands als rekenen twee uitstroomniveaus vastgesteld vanwege de (vrij grote) niveauverschillen tussen leerlingen. Bij taal gaat het om de niveaus 1F en 2F, bij rekenen om 1F en 1S. (Zie tabel 4)

Tabel 4: Referentieniveaus Nederlands en rekenen.

	(S)BAO/ SO (m.u.v. ZML)	PRO	VMBO BB/KB	VMBO GL/TL	HAVO	VWO	MBO 1,2,3	MBO 4
Nederlands	1F/2F	1F	2F	2F	3F	4F	2F	3F
Wiskunde	1F/1S	1F	2F	2F	3F	3F	2F	3F

In het voortgezet (speciaal) onderwijs krijgen de referentieniveaus een duidelijke positie in de examenprogramma's door de vertaling naar examenopgaven en toetsen.

De niveaus 2F, 3F en 4F Nederlands vormen de wettelijke ondergrens voor alle examenprogramma's. Een voldoende voor het examen Nederlands betekent dat de leerling heeft aangetoond dat hij in ieder geval het fundamentele referentieniveau passend bij de schoolsoort beheerst.

In het voortgezet (speciaal) onderwijs vormen de fundamentele referentieniveaus 2F en 3F de basis voor de rekentoets. Beheersing van basisvaardigheden – vaardigheden die elke leerling zou moeten beheersen, ongeacht de gekozen richting of het profiel – staat voorop. Voor rekenen zijn de niveaus 2F en 3F de wettelijke ondergrens. De streefniveaus 2S en 3S vervullen eventueel een rol in de (wiskunde)examens voor havo en vwo. Dit wordt echter niet in wetgeving vastgelegd.

In het mbo worden de in de eindtermen opgenomen referentieniveaus vertaald naar examenopgaven en toetsen op een zodanige wijze dat deze er inzicht in geven of de leerling het desbetreffende referentieniveau 2F of 3F minimaal beheerst. Niveau 2F wordt voor zowel taal als rekenen beschouwd als maatschappelijk minimumniveau. Scholen kunnen voor MBO-3-deelnemers die dit willen/kunnen toewerken naar de beheersing van niveau 3F. Dit niveau wordt niet wettelijk vastgelegd.³³

Voor de moderne vreemde talen is het niveau is gekoppeld aan het Europees referentiekader (ERK). Hierin wordt op zes onderscheidende, opklimmende niveaus (A1-A2-B1-B2-C1-C2) beschreven wat een leerling moet kunnen in de vreemde taal. Er zijn ijkpunten voor de onderbouw voortgezet onderwijs geformuleerd en voor het einde van vmbo, havo en vwo. Deze eindniveaus zijn opgenomen in de toetsen van het centraal examen. Een school hoeft op dit moment (nog) niet op de examenlijst aan te geven welk ERK-niveau de leerling heeft gehaald.³⁴

³³ Ontleend aan: http://www.cps.nl/nl/Sectoren/Primair_onderwijs/Rekenenwiskunde.html

³⁴ Zie voor meer informatie over het ERK: Liemberg, E. en Meijer, D. (red.), Taalprofielen, NaB-MVT 2004 en de website van ERK: <http://www.erk.nl/docent/FAQ/#00002>

Inhoudelijke knelpunten in examenprogramma's

Het zijn vooral de exameneenheden die centraal worden geëxamineerd die problemen opleveren. Het schoolexamen biedt de school immers meer mogelijkheden om eigen keuzes te maken en eigen uitwerkingen te realiseren.³⁵ Bij de vaststelling van nieuwe examens wordt door het College van Examens aangewezen welke onderdelen via het schoolexamen en welke centraal worden geëxamineerd.

Knelpunten in examenprogramma's betreffen onder andere:

- de poëzie-opdracht. Deze kan vooral heel lastig voor leerlingen met een autisme spectrum stoornis (ASS) zijn. Inlevingsvermogen, voorstellingsvermogen en taalbegrip zijn binnen dit onderdeel vaak een knelpunt, vooral als het gaat om het analyseren van een onbekend gedicht;
- examenvragen bij Nederlands en Moderne Vreemde Talen gericht op de mening van de schrijver (met name moeilijk voor leerlingen met ASS);
- opdrachten die weinig structuur bieden;
- grote lappen tekst;
- opdrachten waarin de leerling reflectie moet geven/opschrijven (met name moeilijk voor leerlingen met ASS);
- opdrachten waarbij leerlingen de essentie uit teksten moeten halen (hoofd- en bijzaken);
- casussen in teksten die niet aansluiten bij de leefwereld van de leerlingen (onderwerpen uit de politiek sluiten soms helemaal niet aan, terwijl beroepssituaties dat vaak wel doen.);
- opdrachten waarbij de leerling mondeling moet communiceren in een vreemde taal. (dit speelt bij leerlingen met een cluster 2 indicatie, maar ook veel leerlingen met een cluster 4 indicatie kunnen hier grote moeite of blokkades bij hebben);
- meetkunde-onderdelen (met name moeilijk voor leerlingen met ASS);
- tekenopdrachten of opdrachten aan de hand van tekeningen (moeilijk voor leerlingen met een beperkt ruimtelijk inzicht als gevolg van de beperking);
- contextrijke wiskunde-opgaven (met name moeilijk voor leerlingen met ASS).

5.3 Oplossingen voor knelpunten in de examenprogramma's

Voor brailleleerlingen is eerder uitgezocht welke exameneenheden problematisch zijn. SLO heeft in 2001 samen met de LPOVG³⁶ een "Zwartwitboek over brailleleerlingen en examenprogramma's vmbo" gepubliceerd. Daarin is voor 6 algemene vakken geanalyseerd welke knelpunten zich bij welke onderdelen van het examenprogramma voordoen. Mede op basis hiervan zijn de *examens* voor cluster 1 leerlingen voor een aantal vakken aangepast. De examenprogramma's zijn voor deze leerlingen dus hetzelfde, maar het centraal examen houdt rekening met de visuele beperking van de leerlingen.

Het is de vraag of een dergelijke oplossing zinvol en/of mogelijk is voor andere doelgroepen in het vso. Voor braille leerlingen is de beperking en de benodigde aanpassing eenduidig te omschrijven. Dit zal voor groepen leerlingen met andere typen beperkingen in veel mindere mate het geval zijn. Vaak zal het nodig zijn per individuele leerling na te gaan welke aanpassingen nodig zijn. Het is echter onwenselijk om maatwerk-examens te ontwikkelen. Dit heeft niet alleen te maken met de herkenbaarheid en het civiel effect van examens, maar ook met financiële overwegingen. Oplossingen dienen dan ook niet zozeer in de inhoud van de examens te worden gezocht maar eerder op andere terreinen.

³⁵ In de SLO publicatie "Kern van het VMBO met keuzemodules"(2009) staat beschreven hoe scholen met name bij het schoolexamen maatwerk kunnen realiseren. Dit biedt ook aanknopingspunten voor het vso.

³⁶ LPOVG: Landelijk Platform Onderwijs aan Visueel Gehandicapten

Oplossingen liggen op vier terreinen:

1. In de eerste plaats kan de *voorbereiding* van de leerlingen worden geïntensiveerd. Leerlingen kunnen zo goed mogelijk worden voorbereid op de 'moeilijke' onderdelen in de examens door veel oefening, voorstructurering, het maken van proefexamens, etc. Voor sommige leerlingen kan juist het accentueren van de aandacht voor andere (compenserende) onderdelen binnen een vakgebied een goede keuze zijn. Voorbeelduitwerkingen kunnen laten zien hoe bepaalde exameneenheden uitgewerkt kunnen worden en hoe leerlingen kunnen worden voorbereid op het examen in deze onderdelen.³⁷
2. In de tweede plaats kan de *vorm van het examen* op de leerlingen worden aangepast. De huidige regelgeving biedt al redelijk wat mogelijkheden om de (omstandigheden bij) examinering op de leerling af te stemmen. Bij het schoolexamen heeft de school de vrijheid om eindtermen op eigen wijze te toetsen. Bij het centraal examen zijn op basis van artikel 55 onder meer de volgende aanpassingen mogelijk:
 - meer tijd tijdens het examen
 - meer pauzes
 - andere plaats (bijvoorbeeld thuis)
 - ander tijdstip
 - omzetting van schriftelijk naar mondeling
 - specifieke hulpmiddelen.Scholen blijken niet altijd goed op de hoogte van de aanpassingen die binnen de regelgeving mogelijk zijn en waarover het bevoegd gezag van de school zelf mag beslissen. Er is vaak meer mogelijk dan men denkt. Zie ook de publicatie "Wat moet en wat mag in de bovenbouw vmbo".³⁸
3. Een derde oplossing met betrekking tot de vorm van examinering betreft een toekomstige *overheveling van bepaalde eindtermen van het CE-deel naar het SE-deel*. Bij de volgende herziening van de eindtermen zouden bepaalde eindtermen die nu in het CE worden geëxamineerd zoals de poëzieopdracht in het schoolexamendeel kunnen worden ondergebracht.
4. In de vierde plaats kan bij de ontwikkeling van examenprogramma's en toetsen sterker gebruik worden gemaakt van doelgroepdeskundigheid in het vso, zodat op voorhand meer rekening gehouden kan worden met problemen die leerlingen met bepaalde eindtermen ervaren. Denkbaar is bijvoorbeeld dat er vso vertegenwoordigers aan de constructiegroep van het Cito deelnemen. Betrokkenen moeten naast doelgroepkennis ook toetsdeskundigheid hebben. Het Cito heeft ook screeners die de examens controleren op inhoudelijke fouten en op taal. De vaksecties van het CvE beoordelen de examens op o.a. de uitvoerbaarheid in de school. Daar zou het vso ook een bijdrage aan kunnen leveren. Voorwaarde is dat docenten verstand hebben van de examenpraktijk. Bij de staatsexamens is het belangrijk om examinatoren van goede handelingsadviezen voorzien.

In bepaalde gevallen doen zich ook problemen voor bij exameneenheden die in het schoolexamen worden getoetst. Voor leerlingen met ASS zijn bijvoorbeeld vormen van samenwerking vaak lastig. Op zich kan de vso-school de inrichting en inhoud van het schoolexamen hierop af stemmen. Dit is lastiger wanneer de vso leerling examen doet als extraneus op een reguliere vo-school. De leerling heeft dan te maken met het Programma van Toetsing en Afsluiting (PTA) van de betreffende vo-school.

³⁷ SLO heeft voor verschillende examenvakken in het vmbo handreikingen gemaakt voor de schoolexamens. Zie: <http://www.slo.nl/voortgezet/vmbo/kerndoelen/handreikingen/>

³⁸ <http://www.platformsvmbo.nl/dossiers/documenten/WatMoet-en-WatMag.pdf>

De mogelijkheid bestaat om voor een groep leerlingen of individuele leerling een eigen of aangepast PTA op te stellen. Hierop komen we in de volgende paragraaf terug.

5.4 Examinering

De mogelijkheden om examen te doen als vso-leerling worden met het wetsvoorstel kwaliteit (v)so uitgebreid. Zie ook het routeschema in bijlage E. Leerlingen met uitstroombestemming 'vervolgonderwijs' kunnen op verschillende manieren examen doen:

- zij doen het regulier examen als extraneus op een reguliere school of een instelling voor vavo;
- zij doen staatsexamen in de vso-school. De leerling doet dan examen voor gecommiteerden van de staatsexamen commissie (tegenwoordig onderdeel van het College voor examens). De regels staan toe, dat de leerling het staatsexamen in delen behaalt. Deze mogelijkheid tot het afleggen van staatsexamen bestaat voor de algemene vakken van vmbo (alle leerwegen), havo en vwo;
- de nieuwe wet biedt ook een nieuwe, derde mogelijkheid: de leerling doet regulier examen in de vso-school.

De meeste scholen bereiden de leerlingen voor op het staatsexamen, dit geldt voor 44 procent van de scholen. Ruim een kwart van de scholen (28%) regelt het examen in samenwerking met een reguliere school. Bijna 1 op de 5 scholen biedt de leerlingen die examen gaan doen beide mogelijkheden. (Sontag & Westerlaken, 2010).

5.4.1 Examen op een school voor voortgezet onderwijs of instelling voor vavo

Het model, waarbij de leerling onderwijs ontvangt op de vso-school, maar voor **examinering als extraneus** wordt ingeschreven bij een instelling voor regulier onderwijs (i.c. vo), kon in 2009 rekenen op een groot draagvlak bij de betrokken werkgroepleden. Voor leerlingen die een leerweg vmbo/bb of vmbo/kb volgen is deze examenvorm de enige mogelijke. Er is immers geen staatsexamen voor het CSPE (centraal schriftelijk en praktisch examen) in deze leerwegen.

De volgende voor- en nadelen werden genoemd in werkgroep I.

Voordelen	Nadelen/belemmeringen
1. organisatorische voordelen met betrekking tot de inrichting van het onderwijs en de afsluiting;	1. de afhankelijkheid van de vso-school van de vo-school;
2. de vso-leerling komt uit zijn 'beschutte' omgeving;	2. praktische problemen bij de dagelijkse uitvoering;
3. meer keuze mogelijkheden voor de leerling;	3. afstemmingsproblemen rond het PTA
4. het diploma schept duidelijkheid;	4. gebrek aan tijd;
5. de deuren van het vso gaan open.	5. onvoldoende mogelijkheden om in te spelen op de individuele leerling;
	6. niet geschikt voor alle leerlingen;

Wanneer de VSO-LEERLINGEN examen doen op een reguliere school heeft de vso-school te maken met het PTA van de reguliere school. Het PTA regelt voor de toetsen die onderdeel uitmaken van het schoolexamen (SE). Dit PTA van de reguliere school is gebaseerd op de mogelijkheden van de 'gewone' leerling. Voor leerlingen met een beperking betekent hetgeen in het PTA over toetsing en examinering is vastgelegd soms een onneembare drempel.

In bepaalde gevallen zijn reguliere scholen bereid dit PTA aan te passen aan de vso-leerlingen. Wanneer dit niet het geval is, kan de vso-school ook een eigen, aangepast PTA voor haar leerlingen of voor een individuele leerling vaststellen. Een vso-school kan ervoor kiezen specifieke aanpassingen voor bepaalde leerlingen te realiseren, eigen toetsen of opdrachten te

maken en in mindere mate gebruik te maken van bestaande toetsen. Het bevoegd gezag is zelf verantwoordelijk voor de kwaliteit van toetsen en opdrachten. Aan de regeling kwaliteitseisen die door de onderwijsinspectie op dit gebied is opgesteld, is speciaal voor leerlingen met een beperking toegevoegd, dat toetsen mogen worden afgenomen op een wijze die is aangepast aan de mogelijkheden en de condities van de betreffende kandidaat. In het project 'Liever een karrenspoor' is een maatwerkprotocol voor een dergelijk individueel PTA ontwikkeld (zie bijlage D).

Een dergelijke werkwijze sluit ook aan bij de Wet gelijke behandeling die met ingang van het schooljaar 2009-2010 voor leerlingen met chronische ziekte of een beperking in het voortgezet onderwijs is uitgebreid. Deze wet regelt dat een school, desgevraagd, voor een leerling met een functiebeperking doeltreffende materiële en/of immateriële aanpassingen dient te realiseren. Als een vso-school voornamelijk met één reguliere vo-school samenwerkt, is het meestal goed mogelijk om afspraken te maken over aanpassingen van het PTA van de reguliere school. Het wordt wel lastiger wanneer de school te maken heeft met leerlingen die op veel verschillende vo-scholen examens doen. Dan moet de vso-school met elke vo-school in gesprek om aanpassingen te realiseren.

Op grond van artikel 55 kan de directeur van de vo-school ook toestaan dat een leerling het examen geheel of gedeeltelijk aflegt op een wijze die is aangepast aan de mogelijkheden van die leerling. In dat geval bepaalt de directeur de wijze waarop het examen zal worden afgelegd. Hij doet hiervan zo spoedig mogelijk mededeling aan de inspectie. Er moet dan een deskundigenverklaring door een psycholoog of orthopedagoog zijn opgesteld.

In het project 'Liever een karrenspoor' is beschreven welke aanpassingen een school op grond van artikel 55 kan treffen, na melding bij de inspectie. Deze voorbeelden worden hieronder toegelicht.

Verlenging van de examentijd

Vastgelegd kan worden dat voor de betreffende leerling de beschikbaar gestelde examentijd verlengd wordt. Een verlenging met 30 minuten is algemeen gebruikelijk, maar waar nodig is zelfs een verdubbeling van de effectieve examentijd mogelijk.

Inlassen van rusttijd tijdens het eindexamen

Een (herhaalde) noodzakelijke onderbreking om te rusten tijdens het examen is toegestaan. De rusttijd mag in dat geval bij de examentijd worden geteld en staat dus los van de toegestane verlenging van de examentijd. Anders gezegd geldt voor het rusten tijdens het examen, dat de tijd, net als bij een schaakwedstrijd, alléén loopt wanneer je aan zet bent. De tijd wordt stilgezet op het moment dat de leerling gaat rusten en gaat pas weer lopen, wanneer de leerling weer aan het examen verder gaat. Hiermee maakt de rusttijd onderdeel uit van de oorspronkelijke examentijd, zonder dat het de kandidaat examentijd kost. De verlenging van de examentijd blijft dan beschikbaar als echte verlenging van de "denktijd/werktijd" van de leerling.

Andere wijze van afnemen

De onderdelen van het Centraal Schriftelijk examen worden schriftelijk gesteld. In afwijking hiervan kunnen deze ook mondeling of op een andere wijze worden afgenomen. Indien van deze mogelijkheid gebruik wordt gemaakt wordt de onderwijsinspectie hiervan uiterlijk 3 maanden voor het examen in kennis gesteld. De locatiedirecteur ziet er op toe dat de afwijkende examenvorm voldoet aan de kwaliteitseisen zoals die gesteld zijn ten aanzien van validiteit en betrouwbaarheid. Het niveau en de doelstelling van de afwijkende toetsvorm zullen niet anders zijn dan de beoogde doelstellingen en het niveau van het oorspronkelijke examen.

Thuis examen afleggen

Wanneer dat nodig is, kunnen er afspraken gemaakt worden over de locatie waar het examen plaatsvindt. Dit kan dus ook bij de kandidaat thuis zijn. Indien van deze mogelijkheid gebruik wordt gemaakt, wordt de onderwijsinspectie hiervan tijdig voor het examen in kennis gesteld. De school wijst voor het elders afnemen van (onderdelen van) het centraal schriftelijk examen een examinerator en een extra toezichthouder aan. De locatiedirecteur overhandigt de eindexamenopgave voor het betreffende onderdeel in een gesloten couvert aan de examinerator. Deze bewaart die met de vereiste geheimhouding tot het moment van de aanvang van het landelijk vastgestelde examentijdstip. Na afloop ondertekenen de beide toezichthouders de gemaakte examenopgave. Er wordt een kopie gemaakt en daarna gaat het werk mee terug naar school, waarna de normale procedure verder wordt gevolgd.

Examen afleggen op een afwijkend tijdstip op de examendag

Sommige leerlingen zijn 's-middags al volkomen uitgeput en niet meer in staat om enige hersenarbeid te verrichten. Andere hebben juist gedurende de ochtend zoveel pijn en druk op het hoofd dat zij pas later op de ochtend in staat zijn om zich te concentreren op het werk. De directeur mag, als voorzitter van het examen, een voorstel aan de inspectie doen om voor deze kandidaten het tijdstip van het afnemen van het eindexamen op de vastgestelde eindexamendag te vervroegen of te verlaten. Er zal daarbij vermeld moeten worden op welke wijze de school voorziet in quarantaineregels, zodat kandidaten, maar ook docenten, geen enkele mogelijkheid hebben om "voorkennis" op te bouwen. Alle zendmogelijkheden, via mobieltjes, maar ook via horloges, elektronische rekenmachines, etc., moeten daarbij ook in overweging worden genomen. Er moet dus een waterdicht quarantainebeleid worden gevoerd.

Verdeling eindexamen over de tijdvakken

De totale belasting, die het eindexamen voor de leerling met een functiebeperking met zich meebrengt, is onder meer afhankelijk van het examenrooster. Als het mee zit, zit er ruimte tussen de examenmomenten. Met wat pech is er op opeenvolgende dagen een vak of zijn er zelfs twee vakken op één dag. Het is mogelijk om de kansen voor deze leerlingen te verhogen door op voorhand een planning te maken waarbij de eindexamenvakken over het eerste, het tweede en het derde tijdvak worden verdeeld. Het is dan verstandig om een zwak vak in eerste of tweede ronde te doen, zodat in de derde ronde naast een eventuele afsluiting van het examen, ook herkansing kan worden. Afronding en herkansing zijn dus tegelijkertijd toegestaan. Het kan voorkomen dat pas in de loop van het voorjaar duidelijk wordt dat een kandidaat zover gevorderd is met een vak dat afsluiting hiervan met een eindexamen in het tweede of derde tijdvak, alsnog haalbaar is. Het is altijd handig om voor dit soort leerlingen toch provisorisch aan te geven dat deelname voor de betreffende vakken overwogen wordt. De school kan altijd beter aanmelden en achteraf aangeven dat de kandidaat ziek was, dan niet aanmelden en toch mee laten doen. Maar ook als aanmelden eerder achterwege is gebleven kan de leerling alsnog deelnemen aan het tweede of derde tijdvak. Uiteraard moet wel het schoolexamencijfer 3 dagen voor deelname aangeleverd zijn bij het Basisregister Onderwijs (D2.3). Voor de derde ronde moet het schoolexamencijfer in de eerste week van juli zijn aangeleverd.

Spreiding afname eindexamen over twee schooljaren

Voor jongeren met chronische klachten, waarvoor één examenjaar niet toereikend is, kunnen individuele regelingen getroffen worden. Artikel 59 van het Eindexamenbesluit (W4.3.4) maakt spreiding van voltooiing van het eindexamen over twee jaar mogelijk. De schooldirectie kan dit toestaan, nadat ze hierover met de inspectie heeft overlegd. In overleg met de leerling wordt afgesproken hoe de examenvakken over de twee jaar worden verdeeld.

Afsluiten vakken in het voorlaatste jaar

Artikel 37a van het Eindexamenbesluit (W4.3) regelt de mogelijkheid om al in het voorlaatste jaar in één of meer vakken examen af te leggen. Dit maakt het mogelijk om zonder tussenkomst van de inspectie het examen te spreiden. Een combinatie van 'spreiding van voltooiing van het eindexamen' met de bepaling in het examenbesluit dat alle leerlingen in het voorlaatste schooljaar met het examen kunnen beginnen, maakt het voor doelgroepjongeren mogelijk om de eindexameninspanning over 3 jaar te verdelen.

Hulpmiddelen bij het afleggen van het examen

Wanneer er voor een leerling met chronisch klachten of een beperking bijzondere hulpmiddelen nodig zijn om het eindexamen te kunnen maken kan dit met de directeur van de school overlegd worden. In een aantal gevallen zal hiervoor een deskundigenrapport of medische verklaring nodig zijn.

Toegestane ondersteuningsmiddelen

Op dit moment ligt precies vast welke ondersteunende materialen gebruikt mogen worden tijdens het examen. Dit staat in de lijst "toegestane hulpmiddelen" op de site <http://www.examenblad.nl> van het College voor Examens. Hulpmiddelen worden in algemene zin toegestaan en niet gekoppeld aan een bepaalde beperking of verklaring.

Het overzicht 'toegestane hulpmiddelen' regelt niet de toegestane hulpmiddelen voor kandidaten met een beperking. Daarover beslist de directeur aan de hand van het deskundigenrapport omtrent de beperking van de kandidaat. Als bijvoorbeeld de kandidaat recht heeft op audio, dan is een hulpmiddel dat voor de audio zorgt (daisyspeler, computer of leespen) een toegestaan hulpmiddel. Het is mogelijk dat er spanning is tussen de toegestane hulpmiddelen en wat voor de kandidaat op grond van zijn beperking gewenst is. In dat geval verstaat de directeur zich met de inspectie.

5.4.2 Staatsexamen

Leerlingen kunnen ook staatsexamen doen in de vso-school. De staatsexamens zijn bestemd voor kandidaten die op een school zitten, die niet bevoegd is examens af te nemen. De regelgeving voor de staatsexamens is vergelijkbaar met die voor de 'gewone' examens, met op essentiële punten aanpassingen ten behoeve van de bijzondere situatie waarin de kandidaten verkeren. 'Maatwerk' voor de kandidaat is het motto, met behoud van de gewone exameneisen.

Een staatsexamen bestaat uit het centraal schriftelijk examen (dit is gelijk aan het centraal schriftelijk examen in het regulier vo) en een Commissie-examen. Het Commissie-examen vervangt het schoolexamen en bestaat uit een mondeling examen of een schriftelijke toets. De opbouw per examenvak is verschillend. Het centraal schriftelijk examen en het Commissie-examen tellen ieder voor de helft mee in de bepaling voor het eindcijfer.

De leerling doet commissie-examen voor geïnteresseerden van de Staatsexamencommissie (sinds 2009 opgegaan in het College voor Examens). Eén van de eisen in het mondeling examen is het handelingsgedeelte. Dit is een zelfstandig te bestuderen onderwerp. Hiervan wordt door de leerling een samenvatting gemaakt die vooraf bij de examinerator wordt ingeleverd. Het Centraal Examen wordt tegelijkertijd met het centraal examen in het vo afgenomen, in de maand mei. Het schoolexamen wordt meestal aan het begin van de zomervakantie afgenomen. De herkansingsmogelijkheid is aan het einde van de zomervakantie.

In de tussenrapportage (SLO, 2009) worden de mogelijkheden tot certificering, tot afname in delen, tot aanpassing van het examen aan de problematiek van de kandidaat als voordelen van staatsexamens genoemd. Het staatsexamen biedt veel mogelijkheden tot maatwerk. Veel hangt hierbij af van de betreffende examinerator. Het werkt bijvoorbeeld vaak positief als de leerling

vóór het examen kennis kan maken met de examinerator en dat de mentor van de leerling bij zowel het mondeling als het centraal examen aanwezig mag zijn.

Tot voor kort waren staatsexamens alleen mogelijk voor de schoolsoorten havo/vwo en vmbo/tl. Sinds kort is er een pilot waarbij leerlingen ook staatsexamens kunnen doen in de algemeen vormende vakken van de basisberoepsgerichte leerweg en de kaderberoepsgerichte leerweg van het vmbo. Het is nog onzeker of deze pilot wordt omgezet in structureel beleid.

De examens voor de beroepsgerichte vakken (CSPE) kunnen de leerlingen alleen als extraneus op een reguliere school doen. Er is nog niet veel ervaring opgedaan met deze uitbreiding van de staatsexamens. Scholen zoeken nog naar goede, werkbare organisatievormen. Er zijn ook leerlingen in het vso die, als gevolg van hun beperking, grote problemen ondervinden met de praktische opdrachten in bepaalde beroepsgerichte vakken. Deze leerlingen kunnen dientengevolge geen vmbo-diploma in één van de beroepsgerichte leerwegen behalen, of alleen in een bepaalde sector. Soms kiezen scholen ervoor om deze leerlingen wel examens te laten doen in de algemeen vormende vakken, zodat de leerlingen in elk geval iets halen. Het is echter de vraag of de leerlingen hier veel mee winnen. De leerling haalt dan immers geen diploma. Deze leerlingen zijn mogelijk beter gediend met een diploma vmbo in een sector waarin zij alle, dus ook de praktische opdrachten wel kunnen uitvoeren. Uitgangspunt moet zijn dat de leerling perspectief heeft op een diploma.

Een probleem bij de staatsexamens vormt soms de timing van de drie tijdvakken van de staatsexamens. Wat vooral wringt is dat de drie tijdvakken (mei, juni/juli en augustus) kort op elkaar volgen. Een oplossing hiervoor zou kunnen zijn dat leerlingen op meerdere momenten in het jaar (staats)examens kunnen doen. Dit is mogelijk in de Pilot 'Meerdere examenmomenten'. Deze pilot loopt echter af in 2011 en zal niet worden voortgezet.

Het vinden van staalexaminatoren met kennis van en betrokkenheid bij de doelgroep is niet altijd eenvoudig. Dit geldt vooral voor de havo/vwo-examens. De mogelijkheid om vo examinatoren in te zetten, is er nu al maar daar wordt nog niet veel gebruik van gemaakt. Er is op dit punt behoefte aan meer samenwerking tussen vo en vso. Voorwaarde is wel dat de docenten affiniteit met de doelgroep hebben en van te voren goed geïnformeerd zijn over de stimulerende en belemmerende factoren van de leerling(en). Zowel vanuit het vso als vo zijn meer examinatoren nodig.

5.4.3 Zelf examineren

Met de invoering van de wet kwaliteit (v)so wordt het ook mogelijk dat vso-scholen het vo-programma geheel zelfstandig aanbieden, examineren en diplomeren. Hier is nog geen ervaring mee opgedaan. Het zal in de praktijk alleen haalbaar zijn voor vso-scholen met voldoende omvang. De WEC-Raad (tegenwoordig ondergebracht bij de PO-Raad) is verzocht voor het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs een overzicht te publiceren van de kosten en andere problemen die zelf examineren en diplomeren met zich meebrengen en de voorwaarden waaraan voldaan moet worden. Wanneer een school hiervoor kiest betekent het dat de leraren die het vmbo-programma aanbieden moeten voldoen aan de eisen die in titel 3 van het Besluit bekwaamheidseisen onderwijspersoneel worden benoemd. De leraren die lesgeven in het programma van havo of vwo moeten voldoen aan de bekwaamheidseisen in titel 4 van dit Besluit. Dit zijn in beide gevallen leraren die hun bevoegdheid hebben behaald in een relevante lerarenopleiding.

5.5 Aanbevelingen voor examinering

De wet- en regelgeving biedt verschillende mogelijkheden om bij de examinering maatwerk te realiseren. De volgende aanbevelingen worden gedaan:

15. *Benut de wettelijke mogelijkheden op het gebied van examinering.*

De vso-school staat voor de taak om:

- alle mogelijkheden te benutten die er zijn om de vorm van het examen aan te passen aan de mogelijkheden en beperking van de leerling.
- goed op de hoogte te zijn van de regelgeving op dit terrein, de ruimte te benutten die er is, binnen de (praktische) mogelijkheden van de school en (bereidheid van) samenwerkende scholen. Hier ligt ook een taak voor het samenwerkingsverband vo-vso.
- docenten te stimuleren om opgeleid te worden tot (staats)examinator.

16. *Bereid je goed voor op de invoering van de referentieniveaus en de aangescherpte zak/slaag-regeling.*

De vso-school staat voor de taak om:

- met name de leerlingen die vanwege hun beperking veel moeite hebben met één of meer van de drie vakken vanaf leerjaar 1 goed voor te bereiden op de nieuwe examenregeling.
- de rekenvaardigheden van alle leerlingen te onderhouden en hierbij rekening te houden met de verschillende referentieniveaus die voor de verschillende leerwegen gelden.

17. *Ontwikkel gezamenlijk vormen van zelf examineren.*

Vso-scholen die voldoende omvang hebben om zelf te examineren, kunnen van elkaar leren.

18. *Richt een vso Expertgroep Examens in.*

Het verdient aanbeveling om vanuit het vso:

- een clusterbrede expertgroep in te richten die het Cito en College voor Examens adviseert bij de totstandkoming van met name de examens Nederlands, Engels en wiskunde.
- Bij de volgende herziening van de examens kunnen op advies van deze expertgroep bepaalde examenonderdelen van het centraal examen naar het schoolexamen worden overgeheveld.

19. *Zorg voor monitoring van diplomaroutes.*

Het is wenselijk dat wordt gemonitord welke diplomaroutes in de vso kansrijk zijn. Dit geldt ook voor (nieuwe) diplomaroutes in de beroepsgerichte leerwegen van het vmbo, die in combinatie van staatsexamens en symbiose met het vo vorm kunnen krijgen. Scholen hoeven niet allemaal zelf het wiel uit te vinden en kunnen leren van goede voorbeelden.

- Richt netwerken op van scholen voor vso en vo, bijvoorbeeld onder begeleiding van experts van het College voor Examens, waarin passende vormen voor examineren in het vso kunnen worden ontwikkeld.

6. Transitie

Het wetsvoorstel kwaliteit (v)so regelt dat vso-leerlingen in de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding bij het verlaten van de vso-school een getuigschrift en een overgangsdokument ontvangen. Dit overgangsdokument, dat doorgaans meestal met het begrip transitiedokument wordt aangeduid, bevat informatie over kennis, vaardigheden, mogelijkheden en beperkingen van de leerling. Het biedt de toekomstige werkgever en/of zorginstelling ook inzicht in de ondersteuning die de leerling nodig heeft om zo goed mogelijk te kunnen participeren. Het bevoegd gezag stelt het dokument op en het wordt uitgereikt aan de leerling en/of zijn ouders. Zij bepalen of zij het dokument - dan wel een deel daarvan - ter beschikking stellen aan vervolgonderwijs, werkgever of zorginstelling.

Voor het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs gaat deze verplichting vooralsnog niet gelden. De gedachte is dat in dit uitstroomprofiel het onderwijskundig rapport de rol vervult van overgangsdokument tussen het vso en vo of mbo. Scholen kunnen er wél voor kiezen om toch ook een transitiedokument op te stellen, waarvan dan het onderwijskundig rapport een onderdeel kan zijn.

Het transitiedokument vormt de neerslag van een transitieproces dat de leerling heeft doorlopen en waarbij transitiebegeleiding heeft plaatsgevonden. Het transitieproces omvat alle gebieden van het toekomstperspectief waar het onderwijs op gericht is: (verder) leren, werken, wonen, vrije tijd en burgerschap.

Doel van het onderwijs is in het algemeen dat de leerling een zo groot mogelijke zelfstandigheid en redzaamheid ontwikkelt in elk van deze transitiegebieden. Ondersteuning en zorg kan daarbij de redzaamheid vergroten, en wordt in transitie meegenomen.

Aangezien in het transitiedokument wordt aangegeven wat de leerling heeft bereikt op alle bovengenoemde transitiegebieden, is er nauwe relatie met de manier waarop in het onderwijs de resultaten van leren en ontwikkeling worden bijgehouden en vastgelegd door de school. Daarvoor zal, op termijn, een leerlingvolgsysteem verplicht zijn. Het opbouwen van een portfolio door en samen met de leerling is een vorm van vastleggen, waarvoor de leerling steeds meer zelf de verantwoordelijkheid draagt.

Ook na de feitelijke overgang kan de school een rol spelen, bijvoorbeeld door het bieden van nazorg of ondersteuning door educatie. De afspraken die daarover worden gemaakt, kunnen dan ook in het transitiedokument worden vastgelegd.

Afhankelijk van de uitstroombestemming en de mogelijkheden van de leerlingen krijgen deze transitiegebieden en daarbij benodigde ondersteuning een specifieke individuele inkleuring en niveau.

6.1 Warme overdracht

Om voor leerlingen de overstap naar vervolgonderwijs op een goede manier te laten verlopen, zal ruim voor de overstap het een en ander doorgesproken en geregeld moeten zijn met de instelling van de vervolgopleiding. De vso-school dient een relatie op te bouwen met de vervolgscholen waar zij mee te maken heeft. De vso-school moet goed in beeld hebben wat er in het eerste leerjaar van de verschillende vervolgopleidingen aan kennis en competenties wordt verwacht.

Wat heeft de leerling nodig die doorstroomt naar mbo-1-2, wat wordt verwacht van de leerling die doorstroomt naar mbo-3-4 en wat van de leerling die naar hbo/wo kan doorstromen? Het gaat dan niet zozeer om specifieke (beroeps)competenties, maar om meer algemene competenties, zoals de referentieniveaus taal en rekenen en competenties op het gebied van communicatie, zelfstandigheid e.d. De vso-school zal het onderwijsaanbod hier mede op moeten afstemmen. Het gaat dan uiteraard niet alleen om een afstemming van het onderwijs in het laatste leerjaar.

De nieuwe school/instelling zal een trajectbegeleider moeten aanwijzen en er zullen gesprekken moeten plaatsvinden tussen de traject-eigenaar van de leverende school en de trajectbegeleider van de ontvangende school over de specifieke leermogelijkheden en ondersteuningsbehoeften van een bepaalde leerling. Het is belangrijk om de overdracht van de leerling goed te documenteren. Het spreekt voor zich dat de school de leerling en ouders vanaf het begin bij dit proces betreft. Ook na de feitelijke overdracht moeten er afspraken worden gemaakt over een regelmatige terugkoppeling.

6.2 Onderwijskundig rapport

De vso-school is verplicht om een onderwijskundig rapport op te stellen voor leerlingen die doorstromen naar een school voor vo of mbo. In het onderwijskundig rapport kan worden beschreven welke ondersteuningsbehoefte de leerling heeft. Het onderwijskundig rapport wordt, volgens de Memorie van Toelichting bij het Wetsvoorstel, niet voorgeschreven voor doorstroming naar het hoger onderwijs.

Er bestaan geen wettelijke richtlijnen voor de inhoud van het onderwijskundig rapport. Het maken van het rapport is de verantwoordelijkheid van de school.

Sommige vso-scholen hebben in overleg met MBO-instellingen afspraken gemaakt over de inhoud van het onderwijskundig rapport. De school is straks verplicht om gegevens over de referentieniveaus in het onderwijskundig rapport op te nemen. Daarmee wordt duidelijk of de leerling voldoet aan de instroomeisen van het vervolgonderwijs.

Het wetsvoorstel kwaliteit (v)so regelt dat vso-leerlingen in de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding bij het verlaten van de vso-school een overgangsdokument meekrijgen met informatie over kennis, vaardigheden, mogelijkheden en beperkingen van de leerling. Dit document, meestal aangeduid met de term transitiedokument, biedt de werkgever en/of zorginstelling inzicht in de ondersteuning die de leerling nodig heeft om zo goed mogelijk te kunnen participeren. Het bevoegd gezag stelt het document op en het wordt uitgereikt aan de leerling en zijn ouders. De leerling en zijn ouders bepalen ook of het document daadwerkelijk ter beschikking wordt gesteld aan vervolgonderwijs, werkgever of zorginstelling. Voor het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs gaat deze verplichting vooralsnog *niet* gelden. De gedachte is dat in dit uitstroomprofiel het onderwijskundig rapport de rol vervult van overgangsdokument tussen het vso en vo of mbo.

6.3 Transitiedokument, onderwijskundig rapport en portfolio

Transitiedokument

De vso-school is dus *niet verplicht* om voor leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs een transitiedokument op te stellen. De vso-school *mag* uiteraard wel, naast of in de plaats van het onderwijskundig rapport, een transitiedokument opstellen. In deze notitie wordt dit om de volgende redenen aanbevolen.

- In een transitiedokument kan een *breder beeld* van de leerling worden geschetst. Het transitiedokument kan immers worden toegepast op de transitiegebieden wonen, vrije tijd en burgerschap. Hiermee wordt recht gedaan aan het feit dat ook de maatschappelijke redzaamheid en participatie belangrijke (kern)doelen zijn in dit uitstroomprofiel.

- In een transitiedocument kunnen de opbrengsten worden beschreven van de *leergebiedoverstijgende kerndoelen*. Deze zijn van toepassing en van belang voor een succesvol doorstroming naar zowel het vervolgonderwijs, als andere transitiegebieden. In het rapport "Transitiepraktijken vso" komt het belang van deze doelen voor een succesvolle transitie naar voren. Zo wordt duidelijk gemaakt dat scholen die aandacht hebben voor aspecten op het gebied van redzaamheid, wonen, vervoer, vrije tijd en het onderhouden van sociale contacten succesvoller zijn in hun transitiebeleid. Hoewel dit onderzoek primair gaat over transitie naar werk, is het aannemelijk dat deze aspecten ook van belang zijn voor een succesvolle transitie naar vervolgonderwijs. Uit het onderzoek blijkt verder dat scholen die het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs verzorgen op dit moment slechts beperkt aandacht geven aan deze aspecten.³⁹
- De *leerling zelf* kan een belangrijke rol spelen bij de invulling en presentatie van het transitiedocument. Hij of zij presenteert het document in principe zelf aan betrokkenen. De leerling is eigenaar. Hij/zij bepaalt zelf of het document wordt getoond aan anderen en zo ja, welke onderdelen worden getoond. Dit verschilt dus met het onderwijskundig rapport dat onder de verantwoordelijkheid van de school valt.⁴⁰ Het onderwijskundig rapport vormt een communicatiemiddel tussen instellingen voor onderwijs over de leerling. Een transitiedocument is enerzijds gericht zijn op de vervolgsituatie, en dus gesteld zijn in de taal die de vervolgsituatie begrijpt: vervolgonderwijs, werkgevers, reïntegratiefunctie, woon-/zorginstellingen etc. Maar anderzijds is het gericht op de jongere zelf. Het moet ook een document zijn waarin de jongere terug kan terugvinden waar hij allemaal aan gewerkt heeft en met welk resultaat, in een voor de jongere begrijpelijke taal. Naarmate de leerling meer betrokken wordt bij het hele transitieproces, zal de leerling zichzelf meer als eigenaar van het transitiedocument voelen.
- Tenslotte bevordert de invoering van een transitiedocument in het gehele vso de *samenhang in de vso-school* met meerdere uitstroomprofielen. De school kan dan voor alle leerlingen één transitieproces hanteren. Afhankelijk van het uitstroomprofiel kunnen deelaspecten van het transitiedocument meer of minder worden uitgewerkt.

Het is aan de vso-school om eigen keuzes te maken ten aanzien van het transitiedocument of het onderwijskundig rapport. De vso-school kan ervoor kiezen om:

- een integraal transitiedocument op te stellen waarvan het onderdeel onderwijs tevens dienst kan doen als onderwijskundig rapport;
- alleen een onderwijskundig rapport voor de leerling op te stellen;
- een onderwijskundig rapport op te stellen en daarnaast in een transitiedocument te beschrijven hoe de leerling functioneert op de domeinen wonen, vrije tijd en burgerschap.

Een school bepaalt zelf over welke periode het transitieproces en het transitiedocument zich uitstrekt. Een school kan ervoor kiezen om dit vooral het laatste schooljaar te doen, maar dit proces kan ook al veel eerder worden ingezet. Het definitieve transitiedocument zal de school - meestal de mentor of coach - met de leerling in het laatste jaar opstellen.

De inhoudelijke invulling van het transitiedocument zal in nauwe samenwerking met de instellingen voor vervolgonderwijs gestalte moeten krijgen. De vso-school doet er bovendien goed aan om binnen het samenwerkingsverband vo-vso afspraken met andere vso en vo-

³⁹ Lierop, B. van & Koning, M. de, Transitiepraktijken vso. Een overzicht van de transitie-activiteiten van scholen voor vso. CrossOver, 2010 (onder embargo)

⁴⁰ Ouders en leerling worden over de inhoud van het onderwijskundig rapport geïnformeerd en ontvangen hier een afschrift van.

scholen te maken over de inhoud van het transitiedocument. Voorbeelden van transitieplannen zijn ontsloten op de website <http://www.hetkan.info/> toolbox transitie.

Bescherming privacy

Het transitiedocument mag geen gegevens bevatten die in strijd zijn met de Wet Bescherming Persoonsgegevens. De school moet een regeling vaststellen, hoe men omgaat met het verzamelen, het verwerken en de bescherming van persoonsgegevens van ouders en leerlingen. Hierbij valt te denken aan gegevens uit het leerlingvolgsysteem, het ontwikkelingsperspectief, het transitiedocument en de overdracht naar en aanleveren van gegevens aan vervolgschool, werkgever of zorginstelling.

De leerling en/of de ouders dienen altijd geïnformeerd te worden over het verzamelen, verwerken en delen van hun persoonsgegevens. De school moet hun toestemming hebben. De medezeggenschapsraad, oudergeleding, heeft instemmingsrecht bij het opstellen van een regeling die deze zaken regelt.

Portfolio

Een portfolio wordt niet wettelijk voorgeschreven, voor geen enkel uitstroomprofiel. Idealiter is het portfolio een map met bewijzen, ter onderbouwing van wat de leerling bereikt en ontwikkeld heeft. Het vormt als het ware een bijlage van het transitiedocument. Het vormt een beoordeling van de resultaten van het onderwijs op maat van de leerling. De leerling kiest zelf wat hij/zij van het portfolio wil tonen aan anderen. Daarbij maakt het in beginsel niet uit waar iemand iets geleerd heeft en hoe dat is gebeurd. Wel is belangrijk dat iemand kan bewijzen dat hij of zij competent is. Bewijzen kunnen worden gebaseerd op assessments. Het is ook mogelijk ze te baseren op het uitvoeren van (series) opdrachten in een praktijklokaal. Dit kan worden gekoppeld aan 'wonen' (voorbeeld: een gezonde maaltijd voor vier personen bereiden). Bewijzen kunnen ook worden gekoppeld aan schoolinterne of externe stages. Het is belangrijk dat bewijzen worden beschreven in een taal die herkenbaar is voor de ontvanger en die aangeeft in welke context competenties worden toegepast.

Lerenden ontwikkelen hun kerncompetenties niet alleen op school, maar ook daarbuiten, bijvoorbeeld in allerlei professionele, maatschappelijke en persoonlijke situaties. Ook in het omgaan met hun beperking maken jongeren waardevolle stappen in hun ontwikkeling. Deze, via informeel leren ontwikkelde competenties worden steeds meer als waardevol herkend en erkend. Het is dan ook goed om ook deze als Eerder Verworven Competenties (EVC) op te nemen in het portfolio. Essentieel is dat een leerling zich bewust wordt van het eigen kunnen, zicht krijgt op het eigen functioneren en de eigen aspiraties. De vermelde competenties kunnen benut worden in het vervolgonderwijs bij de toewijzing aan leerroutes en bij de invulling van begeleidingsprocessen.

Een EVC-traject kan in enkele gevallen ook aan de orde kunnen zijn voor leerlingen die uiteindelijk (toch) geen diploma halen, maar die mogelijk wel onderdelen van één of meerdere kwalificatiedossiers kunnen behalen. In nauwe samenspraak met een werkgever, kan op deze manier tot een takenpakket worden gekomen dat voor de leerling haalbaar is, en waar bij de werkgever behoefte aan bestaat. Door middel van een EVC-traject bij een EVC-erkende instantie zou daarmee een certificaat op maat, en mét enig civiel effect bereikt kunnen worden.⁴¹ Dit traject is vooral aan de orde voor leerlingen in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt. Als blijkt dat dit uiteindelijk een beter passend traject is voor een leerling dan een (regulier) diplomatraject zal de leerling in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt worden geplaatst.

⁴¹ Er is in 2010 een project gestart, "Boris brengt je bij een baan", dat onder meer tot doel heeft om de mogelijkheden voor landelijk erkende certificaten uit te breiden.

6.4 Relevante onderdelen van een onderwijskundig rapport en transitiedocument

Een transitiedocument kan bestaan uit de volgende onderdelen.

Vervolgsituatie onderwijs: dit deel kan overeenkomen met de inhoud van het onderwijskundig rapport

Voor het vervolgonderwijs is belangrijk dat het transitiedocument aangeeft welke competenties de leerling heeft ontwikkeld op het gebied van de leergebiedoverstijgende kerndoelen. Het gaat dan bijvoorbeeld om competenties op het gebied van communiceren, samenwerken, problemen oplossen en reflecteren. Deze competenties bepalen mede het succes in het (vervolg)-onderwijs en de latere beroepspraktijk. Het is daarbij belangrijk dat de inhoud van het onderwijskundig rapport aansluit op de *taal en competenties* van het mbo en/of van het hbo/wo. Daarnaast is het van belang dat wordt aangegeven welke ondersteuningsbehoefte de leerling heeft en wat dit betekent voor de begeleiding en/of faciliteiten in de vervolopleiding.

Vervolgsituatie werk

In principe is dit domein niet aan de orde voor leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs. Eventueel kunnen hier wel 'bewijzen' van competenties met betrekking tot praktische opdrachten, werkveld- en beroepenoriëntatie stages en/of bijbaantjes worden opgenomen.

Vervolgsituatie wonen en vrije tijd

Het is voor vso-leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs ook zeer relevant om aan te tonen welke kennis, vaardigheden en competenties een leerling heeft ontwikkeld op het gebied van wonen en vrije tijd. Het gaat met name om die leerlingen, die (mogelijk) worden geïndiceerd voor maatschappelijke ondersteuning, voor woonbegeleiding of een persoonsgebonden (zorg)budget. De begeleiding kan dan aansluiten bij de competenties die de leerling al ontwikkeld heeft tijdens de schoolloopbaan. Er zijn beoordelingsschalen voor zelfredzaamheid bij wonen beschikbaar, zoals INVRA Wonen en de Taxatieschaal van Reintjes.

In het transitiedocument kan ook worden aangegeven welke wensen/belangstelling en eventuele ondersteuningsbehoefte de leerling heeft bij de invulling van vrije tijd. Een voorbeeld van een recent ontwikkeld programma dat leerlingen kan ondersteunen in diverse sociale situaties binnen onder andere de vrije tijd is de applicatie <http://www.sociaalopstap.nl/>

Burgerschap

Het bevorderen van 'actief burgerschap en sociale integratie' is een wettelijke taak van het onderwijs in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs. Burgerschapscompetenties zijn niet eenvoudig op gestandaardiseerde wijze vast te leggen, en het is ook maar de vraag of dit wenselijk is. Voor het vastleggen van deze competenties kan gedacht worden aan het vullen van een portfolio met 'bewijzen' van wat een leerling gedaan of bereikt heeft. Ervaringen opgedaan in (maatschappelijke) stages kunnen hierbij een rol spelen.⁴²

6.5 Voorbeeldmatige uitwerking

De domeinen vervolgonderwijs, wonen en vrije tijd en burgerschap worden hieronder voorbeeldmatig uitgewerkt. De school kiest zelf, in overleg met de leerling, welke

42 Zie bijvoorbeeld *Leren, loopbaan en burgerschap in het praktijkonderwijs* (deel 1, 2 en 3).

Te downloaden via <http://jongeburgers.slo.nl/publicaties/> of de brochure "Maatschappelijke stage, HAVO 4, schooljaar 2009-2010." Van Mariëndael

aandachtspunten bij een leerling relevant zijn, met inachtneming van privacygevoelige informatie. Het transitiedomein werken blijft hier buiten beschouwing. Dit domein vindt u uitgewerkt in de notitie "Bouwstenen vso Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt" (2011).

A. Transitiegebied onderwijs

Kernvragen:

- *Wat kan* en *wat wil* de leerling?
- Over welke *algemene competenties* beschikt de leerling? (geef dit zo objectief mogelijk weer)
- Welke *ondersteuning* (voorzieningen en begeleiding) is nodig, opdat de leerling zo zelfstandig mogelijk het lesaanbod kan volgen.

Hierbij kan de school gebruik maken van de onderstaande punten. Voor meer details kan worden verwezen naar een portfolio.

Resultaten en motivatie

Diploma, certificaten, referentieniveaus

Benoem welk diploma de leerling heeft gehaald. Geef de behaalde referentieniveaus aan en geef aan welke vakken de leerling mogelijk op een hoger niveau heeft afgesloten. Benoem ook de landelijke of branche-erkende certificaten die zijn behaald.

Stages

Benoem eventuele stages die de leerling heeft gedaan. Het kan gaan om school-interne stages, oriënterende externe stages (of snuffelstages) of beroepsvoorbereidende (externe) bedrijfsstages. Benoem:

- soort stages, in welk bedrijf;
- de uitgevoerde werkzaamheden per stage en
- de resultaten.

Voor gedetailleerde informatie kan eventueel worden verwezen naar een portfolio.

Motivatie en keuze voor vervolgopleiding

- Geef weer hoe de jongere zijn/haar toekomstperspectief ziet en hoe het keuzeproces tot stand is gekomen. Hier kan een link worden gelegd met het (verloop van) ontwikkelingsperspectief van de jongere.
- Geef weer welke opleiding de school, in samenspraak met de jongere en reeds betrokken ketenpartners, adviseert.

Competenties op de volgende gebieden

Redzaamheid

Benoem zo nodig mogelijkheden en beperkingen van de jongere als het gaat om:

- algemene dagelijkse levensverrichtingen (ADL);
- grove en fijne motoriek (ondanks gebruik hulpmiddelen);
- mobiliteit: jezelf verplaatsen, lopen, traplopen;
- thuissituatie;
- compenserende en dispenserende mogelijkheden.

Leer/werkhouding

Vermeld relevante gegevens over concentratie, zelfstandigheid, initiatief, behoefte aan structuur, tempo, nauwkeurigheid en studiehouding.

Sociale competenties

Geef aan hoe de jongere functioneert op de volgende gebieden:

- omgaan met eigen gevoelens en wensen (w.o. acceptatie beperking);
- respectvol en verantwoordelijk omgaan met anderen (docenten en medeleerlingen);
- samenwerken;
- leeftijdsadequaat gedrag;
- probleemeigenaar van diagnose.

Communicatie

Benoem de competenties van de leerling op het gebied van communicatie. Hierbij kan worden gedacht aan:

- aandacht en luistervermogen;
- taalbegrip en –verwerking;
- gespreksvaardigheid;
- schriftelijk taalgebruik;
- communicatieve weerbaarheid.

Ondersteuningsbehoefte

Gezondheid/beperking/stoornis/IQ

Benoem relevante gegevens met betrekking tot de gezondheid, medicijngebruik, eventuele beperking of stoornis en het cognitief vermogen van de leerling. Het is aan te bevelen dat daarbij ook de doorgemaakte ontwikkeling t.a.v. de beperking genoemd wordt.

Speciale voorzieningen

Benoem specifieke behoeften met betrekking tot voorzieningen (technische apparatuur/hulpmiddelen), aangepaste leeromgeving (bijv. demping geluidsreflectie, klassenopstelling), hulp van medeleerlingen en/of volwassenen), zorg, vervoer; mobiliteit binnen de school; en belastbaarheid (aanwezigheid/verzuim).

Pedagogisch-didactische begeleiding

Formuleer specifieke aandachtspunten op het gebied van pedagogisch-didactische begeleiding. U vermeldt bijvoorbeeld dat de jongere behoefte heeft aan:

- veel herhaling van het taalaanbod of leerstofaanbod in het algemeen;
- tijd en ruimte om gedachten te verwoorden;
- visuele ondersteuning (platen/foto's, geschreven taal, stappenplannen, werkschema's, e.d.);
- veel structuur en verdeling van lesstof in kleinere stappen;
- gebruik van kurzweil.

Benoem hier zo nodig ook aandachtspunten, problemen e.d. van de jongere met betrekking tot een bepaald vak of leergebied.

Voor **transitie naar het hbo/wo** kan informatie worden toegevoegd over relevante competenties voor het hoger onderwijs, zoals de competenties in de Fontys Competentiewijzer. Hierbij gaat het onder andere om creatief vermogen, analyserend vermogen, probleemoplossend vermogen, vermogen tot plannen, zelfsturing en klantgericht handelen⁴³.

⁴³ <http://www.fontys.nl/generiek/bronnenbank/sendfile.aspx?id=186367>

Datum en handtekeningen:

- School
- Leerling (bij minderjarige of niet-handelingsbekwame leerlingen: ouder/verzorger).

B. Transitiegebied wonen, vrije tijd en burgerschap

De school kan bij dit transitiedomein gebruik maken van de onderstaande punten. Het gaat bij elk punt om de competenties van de leerling, de mate van zelfstandigheid en de eventuele ondersteuningsbehoefte of begeleidingsbehoefte. Voor meer details kan worden verwezen naar een portfolio.

- Zorg voor de eigen gezondheid.
- Zorg voor de persoonlijke hygiëne en kleding.
- Zorg voor de woonomgeving.
- Beheer van eigen financiën en administratie.
- De rol als (kritisch en bewust) consument.
- De rol als actief burger in een democratische rechtsstaat.
- Mobiliteit, waaronder reizen.
- Invulling van vrije tijd.

Op basis van deze punten kan de school, bij voorkeur in samenspraak met de leerling en reeds betrokken ketenpartners, een uitstroomperspectief richting wonen en vrije tijd formuleren.

6.6 Aanbevelingen voor transitie

De vso-school draagt zorg voor een goede overstap van de leerling naar het vervolgonderwijs. De vso-school heeft bovendien tot taak de transitie naar domeinen van wonen, vrije tijd en burgerschap goed te laten verlopen. Hiertoe worden de volgende aanbevelingen gedaan:

20. Investeer in goede samenwerkingsrelaties met instellingen voor vervolgonderwijs en leg op tijd contact met de instelling voor vervolgonderwijs.

De vso-school legt ruim voor de overstap van een leerling contact met de instelling voor vervolgonderwijs en zorgt ervoor dat de ondersteuningsbehoefte van de leerling is doorgesproken.

21. Stel een integraal transitiedocument voor de leerling op.

Voor een succesvolle transitie op de domeinen vervolgonderwijs, wonen, vrije tijd en burgerschap is het aan te bevelen om, naast of in de plaats van het onderwijskundig rapport, een breder transitiedocument op te stellen.

- Beschrijf hierin de competenties en ondersteuningsbehoefte van de leerling ten aanzien van de domeinen onderwijs, wonen, vrije tijd en burgerschap.
- Houdt er bij de formulering van het transitiedocument rekening mee dat dit document enerzijds gericht is op de vervolgsituatie, en dus gesteld moet zijn in de taal die de vervolgsituatie begrijpt, maar anderzijds gericht is op de jongere zelf.
- Streef binnen het samenwerkingsverband vo-vso naar afspraken over de inhoud van het transitiedocument.

Bijlagen

- A. Voorstel Kerndoelen vso-uitstroomprofiel Vervolgonderwijs
- B. Literatuur en bronnen
- C. Lijst van betrokken werkgroepleden en geraadpleegde experts
- D. Maatwerkprotocol Toetsing en Examinering
- E. Routeschema WEC-raad/OCW

A. Voorstel Kerndoelen vso uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Leergebiedoverstijgende kerndoelen

- Leren leren
- Leren taken uitvoeren
- Leren functioneren in sociale situaties
- Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief

Kerndoelen onderbouw voortgezet onderwijs

1. Nederlands
2. Engels
3. Friese taal en cultuur (voor vso in Fryslân)
4. Wiskunde
5. Mens en natuur
6. Mens en maatschappij
7. Kunst en cultuur
8. Bewegen en sport

Leergebiedoverstijgende kerndoelen voor het vso

Karakteristiek

De leergebiedoverstijgende kerndoelen in het voortgezet speciaal onderwijs richten zich op het functioneren van jongeren op de gebieden leren, werken, burgerschap, wonen en vrije tijd. Er is aandacht voor het aanleren van kennis en vaardigheden, maar evenzeer voor de ontwikkeling van sociale, communicatieve en emotionele aspecten.

De leergebiedoverstijgende kerndoelen betreffen vier thema's:

1. Leren leren
2. Leren taken uitvoeren
3. Leren functioneren in sociale situaties
4. Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief.

Leren leren

Bij veel leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs vraagt het ontwikkelen van een open en flexibele leerhouding en het leren toepassen van leerstrategieën veel aandacht. Het leren (mede)verantwoordelijkheid nemen voor het leerproces en het actief werken aan de eigen ontwikkeling en met zelfvertrouwen kennis opbouwen is belangrijk.

Leren taken uitvoeren

Leerlingen leren, zo planmatig, methodisch en zelfstandig mogelijk, taken uit te voeren en hierbij zo nodig hulp te vragen. Het doel is een zo groot mogelijke zelfstandigheid en eigen regie van de leerling. Voor een deel van de leerlingen geldt dat de zelfredzaamheid blijvend (intensieve) aandacht vraagt. Het verder optimaliseren en geïntegreerd gebruiken van de zintuiglijke en motorische mogelijkheden kan hieronder vallen.

Leren functioneren in sociale situaties

De beperking en/of problematiek van leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs maakt dat bepaalde competenties, met name op sociaal, emotioneel en communicatief gebied, niet door iedereen als vanzelf worden ontwikkeld of kunnen worden geleerd. De verdere ontwikkeling van deze competenties in allerlei contexten vraagt extra aandacht.

Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief.

Leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs worden zich enerzijds bewust van hun kracht en kwaliteiten en leren anderzijds omgaan met hun beperkingen. Het ontwikkelen van een positief zelfbeeld en een realistische kijk op de eigen toekomstmogelijkheden vormen cruciale doelen.

Leerlingen oriënteren zich hierbij:

- op zichzelf, hun eigen wensen en voorkeuren;
- op ontwikkelingsmogelijkheden;
- op de wereld van opleidingen, werk en/of dagbesteding;
- op mogelijkheden en wensen met betrekking tot burgerschap, wonen en vrijetijdsbesteding.

De leergebiedoverstijgende kerndoelen zijn hetzelfde voor alle drie de uitstroomprofielen: Vervolgonderwijs, Arbeidsmarkt en Dagbesteding. Zij zijn globaal geformuleerd zodanig dat, afhankelijk van het uitstroomprofiel en de doelgroep, verschillende uitwerkingen mogelijk zijn. Uitwerkingen kunnen verschillen voor wat betreft het niveau en de context waarin het kerndoel gestalte krijgt. De mate van zelfstandigheid en planmatigheid die bij elk kerndoel nagestreefd kan worden en het type en de hoeveelheid ondersteuning die nodig is, zullen per uitstroomprofiel, maar ook per leerling sterk variëren. Vaak zal bij de concretisering van een kerndoel in leeractiviteiten maatwerk nodig zijn. Soms zal duidelijk zijn dat een leerling het maximum haalbare bij een kerndoel is bereikt en zal de aandacht uitgaan naar uitbreiding op andere (compenserende) gebieden.

In het *uitstroomprofiel Vervolgonderwijs* kunnen eisen aan de leerlingen worden gesteld als het gaat om de planmatigheid bij het leren en handelen. Dit geldt bijvoorbeeld voor het zelfstandig kiezen en toepassen van leer- en zoekstrategieën en het inzetten van taal-, reken- en ICT-vaardigheden. De eisen die in dit profiel worden gesteld aan het initiatief, het overzicht, het tempo en de nauwkeurigheid van leerlingen bereiden voor op exameneisen en instroomeisen van het vervolgonderwijs. Ook mag in dit profiel van leerlingen worden verwacht dat zij kritisch kunnen reflecteren op leer- en werkprocessen, op sociale interacties en op de eigen rol in diverse sociale situaties. De mate waarin leerlingen zich kunnen inleven en rekening kunnen houden met andermans gevoelens en meningen zal echter ook afhankelijk zijn van de eventuele sociale beperking van de leerling.

Het ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief zal in dit profiel gericht zijn op de keuze voor een vervolgopleiding die past bij de individuele wensen, mogelijkheden en beschikbare ondersteuning. Ook de reflectie op realiseerbare woonsituaties en vrije tijdsbesteding maakt onderdeel uit van het toekomstperspectief in dit uitstroomprofiel.

In het *uitstroomprofiel Arbeidsmarkt* kunnen eisen aan de leerlingen worden gesteld als het gaat om de planmatigheid bij het leren en handelen. Dit geldt bijvoorbeeld voor het leren toepassen van leer- en zoekstrategieën en het inzetten van taal-, reken- en ICT-vaardigheden. De eisen die in dit profiel worden gesteld aan het initiatief, het overzicht, het tempo en de nauwkeurigheid van leerlingen bereiden voor op de (toekomstige) rol van werknemer in arbeidsorganisaties en op zo zelfstandig mogelijk wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschap. Ook mag in dit profiel van leerlingen worden verwacht dat zij leren reflecteren op de eigen rol in leer- en werkprocessen en in diverse sociale situaties. De mate waarin leerlingen zich kunnen inleven en rekening kunnen houden met andermans gevoelens en meningen zal echter ook afhankelijk zijn van de eventuele sociale beperking van de leerling.

Het ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief zal in dit profiel gericht zijn op de keuze voor een plek op de arbeidsmarkt die past bij de individuele wensen, mogelijkheden en beschikbare ondersteuning. Ook de reflectie op realiseerbare woonsituaties en vrije tijdsbesteding maakt onderdeel uit van het toekomstperspectief in dit uitstroomprofiel.

In het *uitstroomprofiel Dagbesteding* worden de leergebiedoverstijgende doelen ingevuld vanuit de mogelijkheden en het perspectief van de leerling. Hierbij is belangrijk om bij de vier genoemde thema's aandacht te geven aan wat de ontwikkeling van leerling op dat vlak kan stimuleren. Uitgangspunt is niet het benadrukken wat niet lukt, maar het ontdekken wat wel mogelijk is en daaruit een positief en reel zelfbeeld te ontwikkelen. Bij 'leren leren' zal de aandacht vooral gericht zijn op leren door doen en het stimuleren van activiteiten die de ontwikkeling bevorderen. Leerlingen leren omgaan met het eigen leervermogen en leren hoe taken zelfstandig of met ondersteuning kunnen worden aangepakt. Dit staat mede in het licht van het persoonlijk toekomstperspectief van de leerlingen op het gebied van wonen, werk en dagactiviteiten, vrijetijdsbesteding, burgerschap en persoonlijke ontwikkeling. Burgerschap komt voor deze doelgroep neer op zo maximaal mogelijk participeren in de nabije sociale omgeving

en hetzelfde geldt voor de andere transitiegebieden. Voor de doelgroep van het uitstroomprofiel Dagbesteding is dat zeer divers, gezien de grote verschillen tussen leerlingen in hun mogelijkheden en beperkingen. Het gaat om maatwerk. Dat geldt ook voor de wijze waarop de leergebiedoverstijgende kerndoelen worden uitgewerkt en in het programma worden geïntegreerd.

Bij elk van de leergebiedoverstijgende kerndoelen wordt een uitwerking gegeven in de vorm van voorbeelden van mogelijke subdoelen. Sommige voorbeelden zijn van toepassing voor alle drie de uitstroomprofielen, andere zullen meer specifiek van toepassing zijn voor één uitstroomprofiel.

Kerdoelen 'Leren leren'

1. De leerling ontwikkelt een open en flexibele houding ten opzichte van de wereld om hem heen, mede in het kader van een leven lang leren.

Hierbij kan men denken aan:

- het ontwikkelen van zelfvertrouwen bij het leren van nieuwe kennis en vaardigheden;
- het opdoen van kennis over de wereld waarin je leert, werkt, woont, als burger functioneert en vrije tijd besteedt.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het actief, planmatig en kritisch onderzoeken van de wereld en er een eigen betekenis aan verlenen;
- het formuleren van eigen leervragen.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het uitwisselen van ervaringen over de wereld waarin je leert, werkt, woont, als burger functioneert en vrije tijd besteedt;
- het ontwikkelen van competenties gericht op een leven lang leren, waaronder het leren in toekomstige werk- en woonsituaties.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- stimuleren van nieuwsgierigheid en belangstelling voor de wereld en de mensen;
- ervaringen opdoen in de eigen situatie en deze integreren in het eigen handelen en de persoonlijke ontwikkeling.

2. De leerling leert doelgericht en planmatig te leren en daarbij strategieën te gebruiken.

Hierbij kan men denken aan:

- het leren plannen en monitoren van het leerproces;
- het nemen van (mede)verantwoordelijkheid voor het eigen leer- en ontwikkelingsproces.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het stellen van eigen leer- en ontwikkelingsdoelen;
- het leren hanteren van strategieën bij het leren (bijvoorbeeld: memoriseren, aantekeningen maken, schematiseren);
- het systematisch leren reflecteren op het eigen leerproces en hierbij gebruik te maken van feedback.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het herkennen van leer- en ontwikkelingsdoelen, en het nut ervan voor de eigen ontwikkeling;
- het aanleren van een doelgerichte en planmatige aanpak bij leren en handelen;
- het aanleren en gebruiken van passende (leer-)strategieën voor het leren en handelen;
- het systematisch leren reflecteren op het eigen leer- en werkproces;
- het leren gebruiken van feedback voor verbetering van leren en handelen.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- het (h)erkennen van leer- en ontwikkelingsdoelen bij leeractiviteiten, de noodzaak van oefening en het nut voor de eigen ontwikkeling;
- het leren van een proces- of stapsgewijze aanpak in handelen bij leertaken en activiteiten;
- leren terugkijken naar het resultaat van de eigen activiteiten en het daarbij gevolgde werkproces, samen met anderen en ook zelfstandig;
- het leren gebruiken van strategieën, bijvoorbeeld ondersteund met picto's.

3. De leerling leert verschillende soorten informatie te zoeken, te beoordelen en te gebruiken.

Hierbij kan men denken aan:

- het leren zoeken naar relevante informatie in diverse typen (digitale en niet digitale) bronnen.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het leren hanteren van zoekstrategieën;
- het leren kiezen van passende zoekstrategieën;
- het leren beoordelen van informatie op betrouwbaarheid, representativiteit en bruikbaarheid;
- het leren en gebruiken van ICT-vaardigheden (zoals leren omgaan met zoekmachine, e-mail en digitale sociale netwerken).

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het leren zoeken naar informatie in diverse bronnen (mondeling, schriftelijk, tekst, beeld, digitale bronnen);
- het leren beoordelen van diverse bronnen op betrouwbaarheid;
- het leren en gebruiken van ICT-vaardigheden.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- het leren zoeken naar informatie in diverse bronnen (mondeling, tekst, beeld, digitale bronnen);
- het leren beoordelen van diverse informatie en bronnen op relevantie voor de beoogde taak;
- het leren en gebruiken van ICT-vaardigheden.

4. De leerling leert op basis van feiten een mening te vormen, deze adequaat te uiten en respectvol om te gaan met andere meningen.

Hierbij kan men denken aan:

- het leren vormen en uiten van je mening;
- het leren aangeven of je het met een mening van een ander eens bent.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het leren herkennen van een mening en argumenten in een tekst of mondelinge uiting;
- het leren baseren van je mening op verschillende feiten;
- het leren zoeken van argumenten om een mening te onderbouwen;
- het leren benoemen en hanteren van overeenkomsten en verschillen in meningen.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het leren onderscheid maken tussen feiten en meningen;
- het vormen en uiten van een eigen mening op basis van feiten;
- het leren argumenteren op basis van feiten en eigen meningen;
- het leren afwegen van verschillende meningen en argumenten;
- het leren benoemen en hanteren van overeenkomsten en verschillen in meningen.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- het vormen van een eigen mening;
- het uiten van een eigen mening en voorkeuren;
- het leren benoemen en hanteren van overeenkomsten en verschillen in meningen van zichzelf en anderen;
- het leren onderscheid maken tussen feiten en meningen.

Kerdoelen 'Leren taken uitvoeren'

5. De leerling leert zich redzaam en weerbaar te gedragen bij de uitvoering van dagelijkse activiteiten.

Hierbij kan men denken aan⁴⁴:

- het ontwikkelen van de redzaamheid op het gebied van persoonlijke verzorging, wonen, vrije tijd en mobiliteit;
- het leren geloven in jezelf ('empowerment');
- het leren opkomen voor jezelf;
- het leren omgaan met hulp van anderen;
- leren omgaan met (technologische) hulpmiddelen en aanpassingen voor de beperking die de redzaamheid vergroten;
- het verder optimaliseren en geïntegreerd gebruiken van de zintuiglijke en motorische mogelijkheden;
- het ontwikkelen van de regiefunctie: d.w.z. leert zo zelfstandig mogelijk te functioneren en waar hulp van anderen nodig is, deze zelf aan te sturen.

6. De leerling leert op doelgerichte, planmatige en methodische wijze taken en activiteiten uit te voeren.

Hierbij kan men denken aan:

- het leren doelen stellen voor het uitvoeren van een taak of activiteit;
- het leren plannen en monitoren van een taak of activiteit.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het toepassen van vaardigheden op het gebied van taal, rekenen en ICT;
- het leren werken volgens een tijdschema, handleiding en/of instructie;
- het leren aangeven welke ondersteuning nodig is om een bepaalde taak uit te voeren;
- het leren uitvoeren van een eindcontrole op een product;
- het leren reflecteren op de uitvoering van de taak en het gebruiken van feedback.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het leren werken met stappenplannen, instructies en handleidingen;
- het leren kennen van en rekening houden met (ARBO-) eisen op het gebied van veiligheid, duurzaamheid, hygiëne, gezondheid en ergonomie;
- het veilig en doelmatig leren omgaan met materialen en middelen, gereedschappen en apparatuur;
- het leren gebruiken en toepassen van taal-, reken- en ICT-vaardigheden bij praktische taken en activiteiten;
- het leren aangeven welke ondersteuning nodig is om een bepaalde taak uit te voeren;
- het leren uitvoeren van een eindcontrole op een product;
- het leren reflecteren op de uitvoering van de taak en het gebruiken van feedback.

⁴⁴ De voorbeelden zijn hier niet aan een uitstroomprofiel gekoppeld. De uitwerking zal vooral worden afgestemd op de individuele mogelijkheden en beperking van de leerling. Vaak zal in samenwerking met andere actoren (ouders, zorgaanbieders) aan dit kerndoel worden gewerkt.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- het leren werken met instructies, stappenplannen en aanwijzingen;
- het leren rekening houden met en maatregelen opvolgen op het gebied van veiligheid, duurzaamheid, hygiëne, gezondheid en ergonomie;
- het veilig en doelmatig leren omgaan met materialen en middelen, gereedschappen en apparatuur;
- het leren gebruiken en toepassen van taal-, reken- en ICT-vaardigheden bij praktische taken en activiteiten;
- het leren aangeven welke ondersteuning nodig is om een bepaalde taak uit te voeren;
- het leren uitvoeren van een controle op een product, resultaat van een activiteit;
- het leren reflecteren op de uitvoering van de taak en het gebruiken van feedback.

7. De leerling leert samen te werken aan een taak of activiteit.

Hierbij kan men denken aan⁴⁵:

- het ontwikkelen en toepassen van sociale en communicatieve vaardigheden (zoals naar elkaar luisteren, je aan kunnen passen, ervaringen kunnen delen, kunnen omgaan met kritiek, de bijdragen van anderen waarderen);
- het leren overleggen bij het plannen en taken verdelen;
- het, indien nodig, leren raadplegen van anderen tijdens de uitvoering van taken;
- het leren reflecteren op sociale interacties tussen mensen;
- het leren reflecteren op de eigen rol in de samenwerking.

⁴⁵ Idem als noot 1: de voorbeelden zijn niet aan een uitstroomprofiel gekoppeld.

Kerdoelen 'Leren functioneren in sociale situaties'

8. De leerling leert op adequate wijze om te gaan met eigen gevoelens en wensen.

Hierbij kan men denken aan⁴⁶:

- het leren om gevoelens en wensen te (her)kennen bij zichzelf;
- het leren reflecteren op eigen gevoelens en wensen;
- het leren om eigen gevoelens en wensen op een adequate wijze te uiten;
- het leren accepteren van de beperking en ontwikkelen van zelfwaardering.

9. De leerling leert respectvol en verantwoordelijk om te gaan met anderen.

Hierbij kan men denken aan⁴⁷:

- het leren toepassen van communicatieve vaardigheden in verschillende situaties;
- het leren om sociaal geaccepteerd gedrag te vertonen, rekening houdend met gevoelens en wensen, normen en waarden van anderen;
- het leren onderkennen van en omgaan met overeenkomsten en verschillen in normen, waarden, levensbeschouwing en culturele identiteit;
- het leren onderkennen en omgaan met verschillen tussen seksen;
- het leren conflicten (vroegtijdig) te herkennen en op vreedzame wijze op te lossen.

⁴⁶ Idem als noot 1: de voorbeelden zijn niet aan een uitstroomprofiel gekoppeld.

⁴⁷ Idem als noot 1: de voorbeelden zijn niet aan een uitstroomprofiel gekoppeld.

Kerdoelen 'Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief'

10. De leerling krijgt zicht op de eigen voorkeuren, interesses en toekomstwensen op het gebied van werken, wonen, vrije tijd en burgerschap.

Hierbij kan men denken aan:

- het verkennen van de eigen kwaliteiten, voorkeuren en interesses;
- het verkennen van eigen toekomstwensen op het gebied van vervolgonderwijs, werken, wonen, vrije tijd en burgerschap;
- het verkennen van de eigen toekomstmogelijkheden op het gebied van vervolgonderwijs, werken, wonen, vrije tijd en burgerschap;
- het ontwikkelen van een positief en realistisch zelfbeeld.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het verkennen van het aanbod van vervolgopleidingen en de ondersteuningsmogelijkheden daarbinnen die aansluiten bij de eigen voorkeuren en mogelijkheden.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het verkennen van werk in verschillende sectoren, branches en bedrijven;
- het zicht krijgen op eigen toekomstmogelijkheden en kansen op de arbeidsmarkt.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- het verkennen van mogelijke werkzaamheden en/of activiteiten in verschillende werksectoren en soorten van dagbesteding;
- het zicht krijgen op eigen toekomstmogelijkheden op het gebied van woonvormen, dagactiviteiten vrijetijdsbesteding en samenleven.

11. De leerling leert afwegingen en keuzes te maken die leiden tot een passend persoonlijk toekomstperspectief, met realiseerbare mogelijkheden en kansen.

Hierbij kan men denken aan:

- het kunnen presenteren van jezelf;
- het realistisch leren benoemen van eigen prestaties en capaciteiten;
- het realistisch leren benoemen van eigen toekomstmogelijkheden;
- het leren afwegen wat realiseerbare en gewenste vrijetijds- en woonsituaties zijn en leren keuzes maken⁴⁸.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het leren benoemen van leerdoelen voor de verdere ontwikkeling;
- het leren afwegen wat realiseerbare en gewenste vervolgopleidingen en (toekomstige) werksituaties zijn, gezien de mogelijkheden en beschikbare ondersteuning, en leren keuzes maken.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het leren afwegen wat realiseerbare wensen en kansen op de arbeidsmarkt zijn, gezien de eigen mogelijkheden en beschikbare ondersteuning, en het leren keuzes maken.

⁴⁸ Aan dit kerndoel zal vaak in samenwerking met andere actoren (ouders, zorgaanbieders) worden gewerkt.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- het leren, met de nodige hulp en ondersteuning, een beeld te vormen van eigen toekomst en daarin keuzes te maken;
- het leren om realiseerbare mogelijkheden en gemaakte keuzen na te streven, in het licht van eigen toekomst.

Leergebiedspecifieke kerndoelen uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

1. Nederlands

Karakteristiek

Algemeen

Onderwijs in de Nederlandse taal heeft tot doel de taalvaardigheid van leerlingen te vergroten. Brede beheersing van de taal maakt het leerlingen mogelijk om intensief deel te nemen aan de verschillende aspecten van het maatschappelijk leven, nu en in de toekomst. Beheersing van de Nederlandse taal is onontbeerlijk bij het verwerven van inhoud en vaardigheden in alle leergebieden. In het funderend onderwijs is onderwijs in de Nederlandse taal daarom van grote betekenis.

Taalverwerving en taalonderwijs in primair (speciaal) en voortgezet (speciaal) onderwijs verlopen als het ware in cirkels: dezelfde inhoud komt in toenemende complexiteit en mate van beheersing aan de orde. Het onderwijs in Nederlandse taal in de onderbouw van het voortgezet (speciaal) onderwijs maakt deel uit van die concentrisch verlopende ontwikkeling en sluit daarbij aan bij wat de leerling in het primair onderwijs heeft bereikt.

De kern van het vak bestaat uit het verwerven, verwerken en presenteren van informatie en meer algemeen uit het leren communiceren met behulp van de Nederlandse taal. Daarbij gaat het steeds ook om mengvormen van mondelinge en schriftelijke taalvaardigheid, zoals een mondelinge presentatie die wordt ondersteund door geschreven teksten en beeldmateriaal. Omgaan met de computer als bron van informatie, als hulpmiddel en als communicatiemiddel is onlosmakelijk verbonden met de kern van het vak.

Strategische vaardigheden vormen een wezenlijk onderdeel: lees- en luisterstrategieën, het opstellen van spreek- en schrijfpunten voor communicatieve handelingen. Ook door bewustwording van het belang van conventies in het taalgebruik en van de mogelijkheden om met taal te 'spelen', breiden leerlingen hun taalgereedschap en hun repertoire uit. Leerlingen worden uitgedaagd tot taalactiviteiten en ontwikkelen een positieve houding ten opzichte van verschillende vormen van taalgebruik. Vanwege het oriënterend karakter van de onderbouw is het in het algemeen belangrijk dat de contexten tezamen over de volle breedte reiken van de verschillende toepassingsgebieden van Nederlandse taal: het leven van alledag, andere leergebieden, vervolgonderwijs en beroepenwereld en de Nederlandse taal zelf.

De relatie met andere vakken en leergebieden is tweezijdig: gebruik van teksten en contexten uit andere leergebieden in het onderwijs in de Nederlandse taal en bewust werken aan taalonderwijs in het onderwijs in andere leergebieden. De toepassing van taalvaardigheden in andere leergebieden is een belangrijk punt van aandacht en maakt deel uit van het taalbeleid voor de hele school. Daarnaast is er een inhoudelijke samenhang met het onderwijs in andere talen en in het leergebied Kunst en cultuur.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Beheersing van de Nederlandse taal is onontbeerlijk voor een brede maatschappelijke participatie, voor het verwerven van kennis en vaardigheden in andere leergebieden en voor alle vervolgopleidingen. Onderwijs in de Nederlandse taal is daarom van grote betekenis voor leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs.

Het onderwijs in de Nederlandse taal in het voortgezet speciaal onderwijs sluit aan bij het beheersingsniveau dat de leerling in het primair (speciaal) onderwijs heeft bereikt en bij de leefwereld van de leerling en breidt deze uit. Er zijn leerlingen waarbij, als gevolg van de beperking, sprake is van een vertraagde taalontwikkeling en/of van problemen in de informatieverwerking. Het verwerken van informatie kost soms meer tijd. Sommige leerlingen hebben moeite met competent handelen in taalgebruikssituaties, zoals het voeren van gesprekken, overleggen, of mondeling presenteren. Dit kan een gevolg zijn van een auditieve beperking, een gedragsstoornis en/of een autisme spectrum stoornis. Voor deze leerlingen zullen de communicatieve vaardigheden expliciet moeten worden verdeeld in kleine stappen. Voor een deel van de leerlingen zullen de mogelijkheden tot ontwikkeling van kennis en vaardigheden op het gebied van conventies in taalgebruik of creatief taalgebruik beperkt zijn. Ook onderdelen van kerndoelen die het inlevingsvermogen, de verbeelding of zelfreflectie betreffen zullen met name voor leerlingen met een stoornis uit het autisme spectrum soms beperkt realiseerbaar zijn.

Voor veel leerlingen zullen aangepaste bronnen en/of ondersteunende materialen worden ingezet. Zo zullen voor blinde leerlingen daar waar gesproken wordt over (geschreven) teksten en bronnen aangepaste (gebrailleerde) materialen kunnen worden ingezet. De kerndoelen die een beroep doen op de luistervaardigheid zullen voor doven en (ernstig) slechthorenden kunnen worden omgezet naar begrijpend lezen. Ook kan hierbij gebruik worden gemaakt van visuele ondersteuning van het Nederlands met gebaren (NmG). Wanneer in het speciaal onderwijs voor bepaalde leerlingen het onderwijsaanbod werd gebaseerd op de kerndoelen Nederlandse Gebarentaal (NGT), kan daar in het voortgezet speciaal onderwijs op worden voortgebouwd.

Ook bij leerlingen met een motorische beperking en langdurig zieke leerlingen kan sprake zijn van een problemen in de taalontwikkeling. Met name bij het schriftelijk taalgebruik zullen soms individuele aanpassingen, hulpmiddelen en specifieke ondersteuning nodig zijn.

Kerndoelen Nederlands

- 1. De leerling leert zich mondeling en schriftelijk begrijpelijk uit te drukken.**
- 2. De leerling leert zich te houden aan conventies (spelling, grammaticaal correcte zinnen, woordgebruik) en leert het belang van die conventies te zien.**
- 3. De leerling leert strategieën te gebruiken voor het uitbreiden van zijn woordenschat.**
- 4. De leerling leert strategieën te gebruiken bij het verwerven van informatie uit gesproken en geschreven teksten.**
- 5. De leerling leert in schriftelijke en digitale bronnen informatie te zoeken, te ordenen en te beoordelen op waarde voor hemzelf en anderen.**
- 6. De leerling leert deel te nemen aan overleg, planning, discussie in een groep.**
- 7. De leerling leert een mondelinge presentatie te geven.**
- 8. De leerling leert verhalen, gedichten en informatieve teksten te lezen die aan zijn belangstelling tegemoet komen en zijn belevingswereld uitbreiden.**
- 9. De leerling leert taalactiviteiten (spreken, luisteren, schrijven en lezen) planmatig voor te bereiden en uit te voeren.**

10. De leerling leert te reflecteren op de manier waarop hij zijn taalactiviteiten uitvoert en leert, op grond daarvan en van reacties van anderen, conclusies te trekken voor het uitvoeren van nieuwe taalactiviteiten.

2. Engels

Karakteristiek

Algemeen

Er zijn geen kerndoelen geformuleerd voor andere moderne vreemde talen dan Engels. De kerndoelen voor Engels kunnen worden gebruikt als leidraad voor het onderwijs in andere moderne vreemde talen.

Engels neemt als wereldtaal voor ons land een centrale plaats in en is daarom voor alle leerlingen in het hele voortgezet (speciaal) onderwijs een verplicht vak. Door beheersing van het Engels vergroten leerlingen wereldwijd hun communicatieve, sociale en maatschappelijke mogelijkheden.

Het onderwijs in het Engels bouwt voort op de eerste kennismaking in het primair (speciaal) onderwijs. In de onderbouw van het voortgezet (speciaal) onderwijs is de kern van het vak in een aantal veel voorkomende communicatieve situaties leren zelfredzaam te worden. Daarin zijn de mogelijkheden van de computer als hulp- en communicatiemiddel, en met name die van het internet, onmisbaar.

De verschillende aspecten van taalvaardigheid (luisteren, gesprekken voeren, spreken, lezen en schrijven) komen zoveel mogelijk in samenhang aan bod. Het luisteren naar en begrijpen van Engels staat centraal en in samenhang daarmee het opbouwen van een basiswoordenschat. Het principe 'doeltaal = voertaal' is daartoe een krachtig middel en wordt dan ook zoveel mogelijk toegepast. De schrijfdoelen zijn beperkt tot het functionele minimum van een kort en informeel contact in het Engels via e-mail, chatten op internet en een brief. Door deze vijf aspecten van taalvaardigheid in de kerndoelen op te nemen, wordt ook een relatie gelegd met het Common European Framework of Reference (CEFR) en het taalportfolio dat op basis daarvan is ontwikkeld.

De toepassingsgebieden sluiten zoveel mogelijk aan bij de leefwereld van de leerling en breiden deze uit. Daarin past ook dat leerlingen Engelstalig tekstmateriaal bestuderen dat aansluit bij de inhoud van andere leergebieden en daarin ook wordt gebruikt. Mens en maatschappij, Mens en natuur, Kunst en cultuur en Bewegen en sport kunnen dienen als bronnen voor thema's waarover wordt gesproken en gelezen. Het onderwijs in de Nederlandse taal heeft weer andere raakvlakken: er zijn vaardigheden die in beide vakken gelden (lees- en luisterstrategieën bijvoorbeeld) en de rol van het Engels in het Nederlands kan worden verkend.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Een zekere functionele beheersing van de Engelse taal is onontbeerlijk voor een brede maatschappelijke participatie en in veel vervolgonderwijs. Onderwijs in de Engelse taal is daarom van grote betekenis voor leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs. De inhoud van de kerndoelen en het niveau dat hierbij kan worden nagestreefd zijn, net als in het regulier voortgezet onderwijs, gekoppeld aan het Europees Referentiekader voor de moderne vreemde talen.⁴⁹

Het onderwijs in het Engels in het voortgezet speciaal onderwijs sluit aan bij het beheersingsniveau dat de leerling in het primair (speciaal) onderwijs heeft bereikt. Daarbij wordt rekening gehouden met het feit dat in het speciaal onderwijs Engels pas vanaf augustus 2012

⁴⁹ Hierin wordt op zes onderscheidende, opklimmende niveaus (A1-A2-B1-B2-C1-C2) beschreven wat een leerling moet kunnen in de vreemde taal. Voor het vso uitstroomprofiel Vervolgonderwijs gelden, net als voor de onderbouw van het regulier VO, de twee niveaus van de basisgebruiker. Afhankelijk van het onderwijstype en de leerweg is dit niveau A1 (breakthrough level) of A2 (way stage). Zie:

<http://www.nabmvt.nl/publicaties/>

een verplicht onderdeel vormt van het onderwijsaanbod. Niet alle leerlingen hebben dus onderwijs in het Engels gekregen.

Als bij leerlingen sprake is van een vertraagde taalontwikkeling en/of van problemen in de informatieverwerking zal dit doorwerken in het niveau dat kan worden nagestreefd bij de kerndoelen Engels. Veel leerlingen ondervinden als gevolg van hun beperking problemen in communicatieve situaties. Dit heeft consequenties voor de wijze waarop het onderwijs in Engels vorm kan krijgen. Leerlingen die toch al moeite hebben met communiceren, hebben soms schroom om Engels te gebruiken. Zij hebben baat bij een veilige situatie en ondersteuning van hun zelfvertrouwen.

Voor veel leerlingen zullen aangepaste bronnen en/of ondersteunende materialen worden ingezet. Zo zullen voor blinde leerlingen daar waar gesproken wordt over (geschreven) teksten en bronnen aangepaste (gebrailleerde) materialen kunnen worden ingezet. Voor leerlingen met een auditieve beperking kan bij de uitwerking van de kerndoelen meer nadruk kunnen worden gelegd op de leesvaardigheid in plaats van de luistervaardigheid. In bepaalde gevallen, bijvoorbeeld bij leerlingen met een spraakbeperking kan ervoor gekozen worden om meer nadruk te leggen op de schriftelijke communicatievaardigheden in plaats van de mondelinge communicatievaardigheden.

Kerndoelen Engels

- 1. De leerling leert verder vertrouwd te raken met de klank van het Engels door veel te luisteren naar gesproken en gezongen teksten.**
- 2. De leerling leert strategieën te gebruiken voor het uitbreiden van zijn Engelse woordenschat.**
- 3. De leerling leert strategieën te gebruiken bij het verwerven van informatie uit gesproken en geschreven Engelstalige teksten.**
- 4. De leerling leert in Engelstalige schriftelijke en digitale bronnen informatie te zoeken, te ordenen en te beoordelen op waarde voor hemzelf en anderen.**
- 5. De leerling leert in spreektaal anderen een beeld te geven van zijn dagelijks leven.**
- 6. De leerling leert standaardgesprekken te voeren om iets te kopen, inlichtingen te vragen en om hulp te vragen.**
- 7. De leerling leert informeel contact in het Engels te onderhouden via e-mail, brief en chatten.**
- 8. De leerling leert welke rol het Engels speelt in verschillende soorten internationale contacten.**

3. Friese taal en cultuur

Voor vso in de provincie Fryslân

Karakteristiek

Algemeen

Fryslân is een tweetalige provincie doordat zowel de Nederlandse als de Friese taal een belangrijke positie innemen. Veel leerlingen in Fryslân spreken Fries, de meeste leerlingen verstaan het Fries naar eigen zeggen voldoende tot goed. Ze beleven de tweetalige cultuur van de provincie dagelijks. Leerlingen worden zich bewust van het tweetalige karakter van hun leefomgeving en leren tevens over de verschillen en overeenkomsten met situaties in Nederland en daarbuiten. De taal staat niet op zich zelf, maar is in Fryslân direct verbonden met de cultuur en de geschiedenis van de provincie.

Leerlingen krijgen meer zicht op specifieke kenmerken van de Friese taal en cultuur en de achtergronden daarvan, zodat ze daardoor beter aan de Friese cultuur kunnen deelnemen.

Er zijn op grond van artikel 11e van de WVO voor Friese taal en cultuur kerndoelen geformuleerd die in de provincie Fryslân dezelfde status hebben als de algemene kerndoelen op grond van artikel 11a van de WVO. Hierbij is onderscheid gemaakt tussen kerndoelen die voor alle leerlingen verplicht zijn (1-3), en kerndoelen die anders zijn uitgewerkt voor leerlingen die de Friese taal als tweede taal spreken (4a-6a), en voor leerlingen voor wie Fries de moedertaal is (4b-6b).

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Kennis en een zekere functionele beheersing van de Friese taal en cultuur is belangrijk voor een brede participatie in de provincie Fryslân. Dat geldt uiteraard ook voor leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs.

Als bij leerlingen sprake is van een vertraagde taalontwikkeling en/of van problemen in de informatieverwerking zal dit doorwerken in het niveau dat kan worden nagestreefd bij de kerndoelen Friese taal en cultuur. Veel leerlingen ondervinden als gevolg van hun beperking problemen in communicatieve situaties. Dit heeft consequenties voor de wijze waarop het onderwijs vorm kan krijgen.

Voor sommige leerlingen zullen aangepaste bronnen en/of ondersteunende materialen moeten worden ingezet. Zo zullen voor blinde leerlingen daar waar gesproken wordt over (geschreven) teksten en bronnen aangepaste (gebrailleerde) materialen kunnen worden ingezet. Voor leerlingen met een auditieve beperking kan bij de uitwerking van de kerndoelen meer nadruk worden gelegd op de leesvaardigheid in plaats van de luistervaardigheid. Bij leerlingen met een spraakbeperking kan ervoor worden gekozen om meer nadruk te leggen op de schriftelijke communicatievaardigheden in plaats van de mondelinge communicatievaardigheden.

In bepaalde gevallen kunnen scholen worden vrijgesteld van de verplichting tot de kerndoelen Fries. Daarbij komt ook de mogelijkheid voor de school om een gedeeltelijke ontheffing voor één of meer kerndoelen aan te vragen. De school verzorgt bijvoorbeeld wel onderwijs in de mondelinge beheersing van het Fries, maar niet in het schrijven ervan. Deze beoogde gedeeltelijke ontheffing kan ervoor zorgen dat de ontheffing beter aansluit bij de schoolsituatie en de populatie van de school.

De criteria voor het verlenen van gedeeltelijke en volledige ontheffing worden, in overleg met de provincie Fryslân en met betrokkenheid van het Friese scholenveld, door de minister vastgesteld.

Kerdoelen Friese taal en cultuur

Deelnemer in een tweetalige cultuur

1. De leerling leert de betekenis onderkennen van de tweetalige Friese cultuur voor het dagelijks leven en leert deze te vergelijken met situaties in de rest van Nederland en daarbuiten.
2. De leerling leert aan de hand van voorbeelden de specifieke kenmerken van de Friese cultuur begrijpen en deze in verband te brengen met de historische achtergronden daarvan.
3. De leerling leert aan de hand van voorbeelden het belang van Friese cultuuruitingen onderkennen (teksten, muziek, toneel, film, TV en radio) en de betekenis die hij daaraan hecht onder woorden te brengen.

Voor leerlingen met Fries als tweede taal

- 4a. De leerling leert om via voor hem zinvolle contexten een Friese woordenschat op te bouwen door verschillende strategieën toe te passen.
- 5a. De leerling leert informatie op te zoeken en te ordenen uit schriftelijke en digitale Friestalige bronnen op basis van vragen over onderwerpen binnen zijn eigen belangstellingsfeer.
- 6a. De leerling leert een informeel gesprek in het Fries te voeren met leeftijdgenoten over onderwerpen uit zijn dagelijks leven.

Voor leerlingen met Fries als moedertaal

- 4b. De leerling leert zich mondeling en schriftelijk begrijpelijk uit te drukken en zich te houden aan taalconventies die voor het Fries gelden (spelling, grammaticaal juiste zinnen, woordgebruik).
- 5b. De leerling leert het belang van het communiceren volgens gangbare taalregels van het Fries in formele situaties ontdekken (werkoverleg, planning, discussie).
- 6b. De leerling leert Friese verhalen, gedichten en informatieve teksten te kiezen en te lezen die tegemoet komen aan zijn belangstelling en zijn belevingswereld uitbreiden.

4. Wiskunde

Karakteristiek

Algemeen

Leerlingen hebben op verschillende manieren wiskunde nodig: buiten school in het leven van alledag en op school ter ondersteuning van het leren in andere leergebieden en als voorbereiding op mogelijke keuzes voor bepaalde vervolgopleidingen. In de eerste jaren van het voortgezet onderwijs verwerven leerlingen zich in de context van betekenisvolle situaties inzicht en vaardigheden op het gebied van getallen, grootheden, maten, vormen, structuren en de daarbij passende relaties, bewerkingen en functies. Aansluitend op het (speciaal) primair onderwijs ontwikkelen ze hun vaardigheden in de 'wiskundetaal' en worden steeds verder 'wiskundig geletterd en gecijferd'.

De wiskundetaal bestaat onder andere uit rekenkundige, wiskundige en meetkundige uitdrukkingen, meetkundige tekeningen en schema's, modellen, formele en informele notaties, schematische voorstellingen, tabellen, grafieken en opdrachten voor computer en rekenmachine. 'Wiskundig geletterd en gecijferd worden' wil zeggen dat leerlingen een repertoire opbouwen van parate kennis, inzichten en routines en leren deze op een juiste manier toe te passen in wiskundige technieken, aanpakken, redeneringen en rekenwijzen. De onderwerpen waaraan leerlingen in de onderbouw hun reken- en wiskundige kennis en vaardigheden ontwikkelen, kunnen van verschillende herkomst zijn. Doordat leerlingen werken in betekenisvolle contexten, waarin ze op eigen niveau en met plezier en voldoening wiskunde kunnen doen, zullen zij zich uitgedaagd voelen tot wiskundige activiteit. Een betekenisvolle context biedt leerlingen gelegenheid de waarde van wiskundige activiteiten te ervaren. Wat in een bepaalde situatie betekenisvol is, hangt af van wat leerlingen al weten en kunnen, van hun leervermogen en hun belangstelling, hun verdere vorming en beroep, van de maatschappelijke actualiteit en van andere schoolse en niet-schoolse taken waarvoor ze op dat moment zelf staan. Vanwege het oriënterend karakter van de onderbouw is het in het algemeen belangrijk dat de contexten tezamen over de volle breedte reiken van de toepassingsgebieden van wiskunde: het leven van alledag, andere leergebieden, vervolgonderwijs en beroepenwereld en de wiskunde zelf.

De relatie met andere vakken en leergebieden is een tweezijdige: gebruik van contexten uit andere leergebieden in het reken en wiskundeonderwijs en bewust werken aan aspecten van wiskunde in het onderwijs in andere leergebieden. De transfer van wiskundevaardigheden naar andere leergebieden is een belangrijk punt van aandacht en maakt deel uit van het beleid voor de hele school.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Kennis en vaardigheden op het gebied van rekenen en wiskunde zijn onontbeerlijk voor een brede maatschappelijke participatie, voor het leren in andere leergebieden en in veel vervolgopleidingen. Onderwijs in rekenen en wiskunde is daarom van grote betekenis voor leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs.

Het wiskunde onderwijs in het vso sluit aan bij het beheersingsniveau dat de leerling in het primair of speciaal onderwijs heeft bereikt en bij de leefwereld van de leerling. Bij sommige leerlingen kan, als gevolg van de beperking, sprake zijn van een wat andere, vertraagde of beperkte ontwikkeling op de gebieden ruimtelijk inzicht en/of begripsvorming. Problemen in de algemene informatieverwerking werken soms door in het automatiseren van vaardigheden op het gebied van rekenen-wiskunde. Ook de ontwikkeling van 'wiskundetaal' is voor sommige leerlingen met problemen op communicatief gebied moeilijk.

Voor leerlingen met een visuele beperking geeft het werken met schematische voorstellingen, tweedimensionale vormen, tabellen en grafieken en andere visualisering problemem. Met name bij onderdelen van meten en meetkunde zullen specifieke uitwerkingen nodig zijn en zal niet elk kerndoel onverkort gerealiseerd kunnen worden.

Voor leerlingen met een lichamelijke beperking vraagt vooral de toepassing van wiskunde in praktische situaties om een uitwerking op maat van de leerling. Dit zal ook vaak gelden voor de kerndoelen waarbij het maken van een afbeelding of meetvaardigheden aan de orde zijn. Voor leerlingen met een beperking of stoornis die doorwerkt in het sociale en communicatieve functioneren zal vaak een specifieke uitwerking van de kerndoelen op het gebied van het opzetten van een argumentatie, het uitleggen aan en begrijpen van anderen, het samenwerken en het met respect kritiek geven en krijgen nodig zijn. De leerlingen kunnen moeite hebben met het luisteren naar elkaar en met het accepteren van door anderen gevonden oplossingen. Het onderscheiden van meningen en beweringen en het werken met schattingen kan in het bijzonder voor leerlingen met een stoornis uit het autistisch spectrum moeilijk zijn.

Kerndoelen Wiskunde

- 1. De leerling leert passende wiskundetaal te gebruiken voor het ordenen van het eigen denken en voor uitleg aan anderen en leert de wiskundetaal van anderen te begrijpen.**
- 2. De leerling leert alleen en in samenwerking met anderen in praktische situaties wiskunde te herkennen en te gebruiken om problemen op te lossen.**
- 3. De leerling leert een wiskundige argumentatie op te zetten en te onderscheiden van meningen en beweringen en leert daarbij met respect voor ieders denkwijze wiskundige kritiek te geven en te krijgen.**
- 4. De leerling leert de structuur en de samenhang te doorzien van positieve en negatieve getallen, decimale getallen, breuken, procenten en verhoudingen en leert ermee te werken in zinvolle en praktische situaties.**
- 5. De leerling leert exact en schattend rekenen en redeneren op basis van inzicht in nauwkeurigheid, orde van grootte, en marges die in een gegeven situatie passend zijn.**
- 6. De leerling leert meten, leert structuur en samenhang doorzien van het metriek stelsel en leert rekenen met maten voor grootheden die gangbaar zijn in relevante toepassingen.**
- 7. De leerling leert informele notaties, schematische voorstellingen, tabellen, grafieken en formules te gebruiken om greep te krijgen op verbanden tussen grootheden en variabelen.**
- 8. De leerling leert te werken met platte en ruimtelijke vormen en structuren, leert daarvan afbeeldingen te maken en deze te interpreteren en leert met hun eigenschappen en afmetingen te rekenen en redeneren.**
- 9. De leerling leert gegevens systematisch te beschrijven, ordenen en visualiseren en leert gegevens, representaties en conclusies kritisch te beoordelen.**

5. Mens en natuur

Karakteristiek

Algemeen

In dit brede leergebied is het actief leren van leerlingen te typeren vanuit twee verschillende perspectieven. Van kindsbeen af wil de mens zijn omgeving begrijpen en zoekt hij naar verklaringen. Dit element krijgt vorm in de combinatie van onderzoek leren doen met het leren gebruiken en toepassen van achterliggende kennis en informatie. Daarnaast wil de mens de omgeving duurzaam beheersen om nu en in de toekomst in de eigen behoeften te voorzien. Dit krijgt vorm in leren ontwerpen en leren maken van bewuste keuzes.

Deze twee drijfveren spelen ook in de onderliggende vakdisciplines van het leergebied een rol. Het leergebied Mens en natuur omvat elementen uit de vakken biologie, natuurkunde, scheikunde, techniek en verzorging. Het sluit in die visie ook aan bij de kerndoelen Oriëntatie op natuur en techniek van het primair of speciaal onderwijs. Het leergebied biedt leerlingen een oriëntatie op de levende en niet-levende natuur, techniek en zorg. Sleutelbegrippen uit de verschillende vakken dienen ter ondersteuning daarvan. Daarvoor is het nodig, deze op het niveau van de leerling in concrete situaties toe te passen. Voor de betrokkenheid van leerlingen is het bovendien belangrijk uit te gaan van voor hen relevante maatschappelijke situaties. In het leergebied Mens en natuur ontwikkelen leerlingen vaardigheden om verschijnselen in de levende en niet-levende natuur op een planmatige manier te onderzoeken. Zoveel mogelijk uitgaande van eigen waarnemingen en verwondering doen leerlingen natuurwetenschappelijke kennis op en brengen zij die in verband met abstractere theorieën en modellen. Het leergebied is ook gericht op het verwerven van een kritische en onderzoekende houding. Het aspect van het duurzaam beheersen van de omgeving wordt benaderd vanuit techniek, zorg en milieu. Leerlingen maken kennis met de methodiek van ontwerpen en passen de geleerde vaardigheden toe door een technisch product of een programma van eisen te ontwerpen. Zij leren daarbij bewuste keuzes te maken met het oog op zorg voor zichzelf, elkaar en de omgeving.

Leerlingen leren daarbij inzicht te krijgen in de consequenties van keuzes voor de eigen levenswijze. De computer fungeert in het leergebied als hulpmiddel, middel tot communicatie, bron van informatie en onderwerp van onderzoek en studie.

In het feitelijke onderwijsaanbod aan leerlingen kan de inhoud van het leergebied op verschillende manieren worden geordend: in één leergebied, in twee leergebieden ('Natuur en techniek' en 'Natuur en zorg') in afzonderlijke vakken, in projecten of in mengvormen. In alle gevallen is het nodig de inhoud in samenhang en in relatie tot elkaar aan te bieden en daarbij de samenhang te gebruiken met andere vakken, met name Nederlands en wiskunde. Dat geldt ook voor de samenhang tussen onderzoek leren doen en leren ontwerpen, vaardigheden die elkaar immers kunnen aanvullen en versterken.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Het ontwikkelen van een onderzoekende houding, het begrijpen van verschijnselen in de omgeving en de duurzame beheersing van de omgeving zijn belangrijk voor een brede maatschappelijke participatie en in veel vervolgopleidingen. Onderwijs in het leergebied Mens en natuur is daarom van grote betekenis voor leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs.

Bij leerlingen met een fysieke beperking of langdurig zieke leerlingen kan het uitvoeren van onderzoek en het doen van praktische opdrachten om maatwerk vragen. Dit zal soms ook het geval zijn bij leerlingen met een beperking in de visuele waarneming. Met een duidelijke, gestructureerde planmatige aanpak en gerichte ondersteuning kan ook een brailleleerling een eenvoudig onderzoekje doen, maar het goed om kunnen gaan met loep, microscoop en determinatietabel zijn onmogelijk.

Het brede spectrum van kennisgebieden en onderwerpen in dit leergebied en de daarmee samenhangende begrippen veronderstellen een bepaald niveau van taal- en woordenschatontwikkeling. Voor met name leerlingen met een auditieve en/of communicatieve beperking zullen de inhoud van de vijf domeinen moeten worden afgestemd op de taal- en woordenschatontwikkeling van de leerlingen. Voor leerlingen met problemen op het gebied van communiceren en/of sociaal gedrag zal het presenteren van onderzoek om speciale aandacht vragen. De kerndoelen 7 en 8, gericht op kennis van lichamelijke en psychische gezondheid en zorg voor zichzelf, anderen en de omgeving, zijn bij uitstek van belang voor leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs. De ondersteuning, apparatuur en/of handicapspecifieke aanpassingen waarmee de leerlingen zelf dagelijks omgaan, kunnen hierbij worden betrokken. De invulling van deze kerndoelen kan worden aangepast aan de doelgroep in de school en kan ook per leerling variëren.

Kerndoelen Mens en natuur

- 1. De leerling leert vragen over natuurwetenschappelijke, technologische en zorggerelateerde onderwerpen om te zetten in onderzoeksvragen, een dergelijk onderzoek over een natuurwetenschappelijk onderwerp uit te voeren en de uitkomsten daarvan te presenteren.**
- 2. De leerling leert kennis te verwerven over en inzicht te verkrijgen in sleutelbegrippen uit het gebied van de levende en niet-levende natuur, en leert deze sleutelbegrippen te verbinden met situaties in het dagelijks leven.**
- 3. De leerling leert dat mensen, dieren en planten in wisselwerking staan met elkaar en hun omgeving (milieu), en dat technologische en natuurwetenschappelijke toepassingen de duurzame kwaliteit daarvan zowel positief als negatief kunnen beïnvloeden.**
- 4. De leerling leert onder andere door praktisch werk kennis te verwerven over en inzicht te verkrijgen in processen uit de levende en niet-levende natuur en hun relatie met omgeving en milieu.**
- 5. De leerling leert te werken met theorieën en modellen door onderzoek te doen naar natuurkundige en scheikundige verschijnselen als elektriciteit, geluid, licht, beweging, energie en materie.**
- 6. De leerling leert door onderzoek kennis te verwerven over voor hem relevante technische producten en systemen, leert deze kennis naar waarde te schatten en op planmatige wijze een technisch product te ontwerpen en te maken.**
- 7. De leerling leert hoofdzaken te begrijpen van bouw en functie van het menselijk lichaam, verbanden te leggen met het bevorderen van lichamelijke en psychische gezondheid, en daarin een eigen verantwoordelijkheid te nemen.**
- 8. De leerling leert over zorg en leert zorgen voor zichzelf, anderen en zijn omgeving, en hoe hij de veiligheid van zichzelf en anderen in verschillende leefsituaties (wonen, leren, werken, uitgaan, verkeer) positief kan beïnvloeden.**

6. Mens en maatschappij

Karakteristiek

Algemeen

In dit leergebied staat de persoonlijke betrokkenheid van leerlingen centraal: bij zichzelf en bij ontwikkelingen in de wereld, in het verleden en in de maatschappij om hem heen. Leerlingen moeten immers in de toekomst standpunten bepalen en beslissingen nemen over zaken van persoonlijk en van algemeen belang. Het gaat daarom niet alleen om het begrijpen van verschijnselen in de actuele maatschappelijke werkelijkheid (hoe zit het?), maar ook om het waarderen en beoordelen daarvan (wat vind ik ervan?). Leerlingen in de leeftijd van 12 tot 14 jaar breiden hun leefwereld uit, evenals hun persoonlijke betrokkenheid daarbij. Ze doen dat in een wereld die complex is en voortdurend in verandering.

Het leergebied Mens en maatschappij is erop gericht een kader op te bouwen om die wereld beter te begrijpen. Het leergebied sluit daarbij aan bij de kerndoelen Mens en samenleving, Ruimte en Tijd van het leergebied Oriëntatie op jezelf en de wereld, in het primair (speciaal) onderwijs. Het ruimtelijk perspectief biedt een kader door het besef deel uit te maken van gebieden op verschillende schaal: de directe eigen omgeving, Nederland, Europa en de wereld. Het tijdsperspectief helpt de veranderende wereld te begrijpen vanuit een chronologische samenhang. Het maatschappelijk en economisch perspectief doen dat vanuit het gezichtspunt van de burger als producent en consument, en als deelnemer aan de 'civil society'.

Verwondering over zowel het andere als het eigene is een centrale drijfveer in het leerproces van 12- tot 14- jarigen. Vragen leren stellen, inlevingsvermogen ontwikkelen en een open, verkennende houding aannemen zijn zowel doel als middel. Het uiteindelijke doel is dat leerlingen gestimuleerd worden op informatie gebaseerde, beargumenteerde beslissingen te leren nemen als burgers van een cultureel diverse, democratische samenleving waarin de onderlinge afhankelijkheden groot zijn. Ze moeten leren standpunten te bepalen en te onderbouwen met behulp van veelzijdige informatie. In het leergebied Mens en maatschappij leren leerlingen dan ook wegwijs te worden in verschillende soorten bronnen en deze gericht te gebruiken. Het internet en andere digitale bronnen verdienen daarbij een belangrijke plaats om hun complexiteit, hun aantrekkelijkheid voor leerlingen en hun toenemende communicatieve invloed. In dit leergebied leren leerlingen ook nadrukkelijk de eigen omgeving te gebruiken als bron en onderzoeksobject.

De leerinhoud kan op verschillende manieren aan de orde komen: in één integraal leergebied, in afzonderlijke vakken, in projecten of in mengvormen daarvan. In alle gevallen is het nodig inhoud uit het leergebied in onderlinge samenhang en relatie en met andere vakken of leergebieden aan te bieden. Daardoor krijgen leerlingen inzicht in de samenhang in hun groter wordende leefwereld. Ze leren om binnen democratische kaders de overeenkomsten en verschillen tussen mensen te waarderen en te respecteren, en dat te uiten in betrokkenheid op zichzelf, elkaar en de omgeving.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Het ontwikkelen van persoonlijke betrokkenheid van leerlingen bij zichzelf en bij ontwikkelingen in de wereld is belangrijk voor een brede maatschappelijke participatie en in veel vervolgopleidingen. Voor leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs is het uitbreiden van de leefwereld en de toerusting als burger in de Nederlandse maatschappij van groot belang. Leerlingen leren omgaan met hun handicapspecifieke beperkingen en leren wat de betekenis is van het hebben van een beperking voor hun functioneren in de samenleving. Veel leerlingen hebben veelvuldig contact met het maatschappelijk gebied van zorg en hulpverlening en met de specifieke voorzieningen die voor hen van toepassing zijn. Het stellen van (hulp)vragen en het omgaan met ondersteuning en ondersteuners behoort tot de te ontwikkelen burgerschapscompetenties van deze leerlingen.

Bij leerlingen met een fysieke beperking of langdurig zieke leerlingen zal het uitvoeren van onderzoek en het doen van praktische opdrachten vaak om maatwerk vragen. Dit zal soms ook het geval zijn bij leerlingen met een beperking in de visuele waarneming. Voor deze laatste groep leerlingen is vooral het werken met complex samengestelde bronnen problematisch. Bij aardrijkskunde leveren onder meer het gebruik van kaarten, luchtfoto's en satellietbeelden problemen op.

Voor leerlingen met een auditieve beperking is het 'verbanden zien en inzicht verkrijgen' soms lastig. Dit veronderstelt een bepaald abstractieniveau. Als gevolg van auditieve en communicatieve problemen is de taalabstractie vaak beperkter. Voor leerlingen met problemen op het gebied van communiceren en/of sociaal gedrag zal het innemen en verdedigen van een beargumenteerd standpunt en, daarbij respectvol met kritiek omgaan en het presenteren van onderzoek speciale aandacht vergen. Voor leerlingen met een autisme spectrum stoornis geldt dit in het bijzonder voor de kerndoelen 7 en 8, met name als het gaat om de reflectie op eigen ervaringen en het begrijpen en respectvol hanteren van verschillen in leefwijzen en opvattingen.

Kerndoelen Mens en maatschappij

- 1. De leerling leert betekenisvolle vragen te stellen over maatschappelijke kwesties en verschijnselen, daarover een beargumenteerd standpunt in te nemen en te verdedigen, en daarbij respectvol met kritiek om te gaan.**
- 2. De leerling leert een kader van tien tijdvakken te gebruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in hun tijd te plaatsen. De leerling leert hierbij over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken:**
 - tijd van jagers en boeren (prehistorie tot 3000 voor Chr.);
 - tijd van Grieken en Romeinen (3000 voor Chr. – 500 na Chr.);
 - tijd van monniken en ridders (500 – 1000);
 - tijd van steden en staten (1000 – 1500);
 - tijd van ontdekkers en hervormers (1500 – 1600);
 - tijd van regenten en vorsten (1600 – 1700);
 - tijd van pruiken en revoluties (1700 – 1800);
 - tijd van burgers en stoommachines (1800 – 1900);
 - tijd van wereldoorlogen (1900 – 1950),
 - tijd van televisie en computer (1950 – heden).

De leerling leert daarbij in elk geval de relatie te leggen tussen de gebeurtenissen en ontwikkelingen in de 20e eeuw (waaronder de Wereldoorlogen en de Holocaust), en hedendaagse ontwikkelingen. De vensters van de canon van Nederland dienen als inspiratiebron voor de behandeling van de tijdvakken.
- 3. De leerling leert een eigentijds beeld van de eigen omgeving, Nederland, Europa en de wereld te gebruiken om verschijnselen en ontwikkelingen in hun omgeving te plaatsen.**
- 4. De leerling leert een eenvoudig onderzoek uit te voeren naar een actueel maatschappelijk verschijnsel en de uitkomsten daarvan te presenteren.**
- 5. De leerling leert historische bronnen te gebruiken om zich een beeld van een tijdvak te vormen of antwoorden te vinden op vragen, en hij leert daarbij ook de eigen cultuurhistorische omgeving te betrekken.**

6. De leerling leert de atlas als informatiebron te gebruiken en kaarten te lezen en te analyseren om zich te oriënteren, zich een beeld van een gebied te vormen of antwoorden op vragen te vinden.
7. De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu.
8. De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, en leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen, met daarbij aandacht voor seksualiteit en seksuele diversiteit.
9. De leerling leert op hoofdlijnen hoe het Nederlandse politieke bestel als democratie functioneert en leert zien hoe mensen op verschillende manieren bij politieke processen betrokken kunnen zijn.
10. De leerling leert de betekenis van Europese samenwerking en de Europese Unie te begrijpen voor zichzelf, Nederland en de wereld.
11. De leerling leert over de verdeling van welvaart en armoede over de wereld, hij leert de betekenis daarvan te zien voor de bevolking en het milieu, en relaties te leggen met het (eigen) leven in Nederland.
12. De leerling leert actuele spanningen en conflicten in de wereld te plaatsen tegen hun achtergrond, en leert daarbij de doorwerking ervan op individuen en samenleving (nationaal, Europees en internationaal), de grote onderlinge afhankelijkheid in de wereld, het belang van mensenrechten en de betekenis van internationale samenwerking te zien.

7. Kunst en cultuur

Karakteristiek

Algemeen

In het leergebied Kunst en cultuur verdiepen en verbreden leerlingen hun kennismaking met kunstzinnige en andere culturele uitingen. Zij verkennen en exploreren daarbij hun eigen productieve mogelijkheden. Ze leren bovendien oog krijgen voor kunstzinnige en culturele diversiteit in de Nederlandse samenleving en de diverse culturen in de wereld. Het leergebied sluit aan op de kerndoelen van het leergebied Kunstzinnige oriëntatie van het basisonderwijs. Dat betekent ook verdere uitwerking van de aandacht voor literaire expressie, voor het cultureel erfgoed en voor de relatie tussen kunstuitingen en het dagelijks bestaan.

In de onderbouw van het voortgezet (speciaal) onderwijs ontleent het leergebied zijn inhoud in de eerste plaats aan de kunstzinnige disciplines: muziek, dans, drama en de beeldende vakken (handvaardigheid, tekenen, textiele werkvormen en audiovisuele vorming).

De leerlingen ontwikkelen vaardigheden in het gebruik van verschillende technieken. Ze leren de mogelijkheden van de verschillende disciplines gebruiken. Er worden verschillende functies verkend: uitdrukken van eigen gevoelens en ervaringen, vorm geven aan verbeelding en leren communiceren door middel van beeld, geluid en (lichaams)taal. De leerlingen leren hun kunstzinnig werk op een toegankelijke wijze aan anderen te presenteren en over het ontwerpproces te communiceren. Daarbij en bij het gebruik van bronnen wordt de computer als hulp- en communicatiemiddel gebruikt.

Behalve het zelf kunnen vorm geven is kennismaken met de kunstzinnige en culturele uitingen van anderen van belang. Dat geldt voor het werk van medeleerlingen, maar ook voor dat van professionele kunstenaars. Leerlingen leren op exemplarische wijze kunst te begrijpen en te waarderen. Tot het leergebied hoort daarom ook een in het programma ingebedde kennismaking met verschillende kunstuitingen door bezoeken aan tentoonstellingen en theater- en dansvoorstellingen en muziekkuitvoeringen. Doel is dat alle leerlingen kennismaken met verschillende soorten professionele uitingen in elk geval kennismaken. Door de bezoeken op school voor te bereiden en de ervaringen te verwerken, worden ze in het perspectief van de doelen van het leergebied geplaatst.

Ervaringen met het eigen werk en het werk van anderen kunnen in een kunstdossier of portfolio worden vastgelegd met behulp van schriftelijke, visuele of auditieve middelen.

In het feitelijke onderwijsaanbod aan leerlingen kan de leerinhoud van het leergebied op verschillende manieren worden geordend: in één samenhangend leergebied, in afzonderlijke vakken, als onderdeel van projecten of in mengvormen daarvan. In alle varianten is een brede oriëntatie op kunst en cultuur het doel. Behalve met de vak- en leergebieden Nederlands, Engels en Mens en maatschappij zijn daarin ook relaties te leggen met elementen uit wiskunde en Mens en natuur.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Het leergebied Kunst en cultuur stimuleert de persoonlijke, creatieve en kunstzinnige ontwikkeling van leerlingen. Dit is niet alleen belangrijk voor vervolgopleidingen, maar ook uitermate relevant voor het ontwikkelen van competenties voor en bewustwording van een zinvolle en bevredigende besteding van vrije tijd.

Ook voor leerlingen met een fysieke beperking geldt dat zij hun eigen productieve mogelijkheden zullen verkennen en exploreren. Technologie kan worden ingezet als hulpmiddel. Voor leerlingen met beperkte (fijn) motorische vaardigheden kan het leren omgaan met verschillende materialen een waardevolle ervaring zijn, mede voor het stimuleren van de senso-motorische ontwikkeling.

Ook leerlingen met een auditieve, communicatieve en/of visuele beperking worden in hun ontwikkeling gestimuleerd door het opdoen van een grote verscheidenheid aan ervaringen door te handelen, dingen mee te maken en bewust gebruik te maken van de allerlei zintuiglijke

waarnemingen. Afhankelijk van de beperking zullen de kerndoelen op een bepaalde wijze worden ingevuld. Voor blinde leerlingen zal het 'kijken naar beeldende kunst' vervangen worden door andere zintuiglijke ervaringen. Voor dove en slechthorende leerlingen geldt dit voor de kerndoelen die een beroep doen op de luistervaardigheid. Compensatie kan steeds worden gezocht in ervaringen en uitingen die andere zintuigen aanspreken. Dit leergebied biedt leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs bij uitstek mogelijkheden om het eigen uitsingsrepertoire te vergroten en te leren genieten van kunstzinnige uitingen van anderen. Het leren uitdrukken van eigen gevoelens en ervaringen en hierover communiceren door middel van beeld, geluid en (lichaams)taal biedt leerlingen met sociaal-emotionele problematiek en/of communicatieve problemen de kans om gekanaliseerd uiting te geven aan hun gevoelens en fantasie. Maar er zijn ook beperkingen. Het leergebied nodigt leerlingen uit iets van zichzelf te laten zien, wat niet altijd gemakkelijk voor hen is. Daar komt bij dat sommige leerlingen, zoals leerlingen met een autisme spectrum stoornis, vaak een beperkte verbeeldingskracht hebben.

Kerndoelen Kunst en cultuur

- 1. De leerling leert door het gebruik van elementaire vaardigheden de zeggingskracht van verschillende kunstzinnige disciplines te onderzoeken en toe te passen om eigen gevoelens uit te drukken, ervaringen vast te leggen, verbeelding vorm te geven en communicatie te bewerkstelligen.**
- 2. De leerling leert eigen kunstzinnig werk, alleen of als deelnemer in een groep, aan derden te presenteren.**
- 3. De leerling leert op basis van enige achtergrondkennis te kijken naar beeldende kunst, te luisteren naar muziek en te kijken en luisteren naar theater-, dans- of filmvoorstellingen**
- 4. De leerling leert met behulp van visuele of auditieve middelen verslag te doen van deelname aan kunstzinnige activiteiten, als toeschouwer en als deelnemer.**
- 5. De leerling leert mondeling of schriftelijk te reflecteren op eigen werk en werk van anderen, waaronder dat van kunstenaars.**

8. Bewegen en sport

Karakteristiek

Algemeen

Het leergebied is erop gericht alle kinderen te brengen tot blijvende en verantwoorde deelname aan bewegen en sport, tot een bewuste keuze voor bewegen in het algemeen en voor specifieke bewegingsactiviteiten in de vrije tijd. Daarop is dan ook de verschuiving gericht van het leren deelnemen aan basale bewegingsactiviteiten waarop in het (speciaal) primair onderwijs de nadruk ligt, naar een brede oriëntatie op actuele bewegingscultuur in het voortgezet onderwijs.

De leeftijd van 12 tot 14 jaar is een turbulente periode, met een snelle verandering in lichamelijke kenmerken. Tegelijkertijd betekent de overgang naar een andere school een ingrijpende verandering in de sociale omgeving. De leerlingen moeten op zoek naar een nieuwe plek en identiteit in dat geheel. Dat vergt oriëntatie en aanpassing. In deze periode worden leerlingen zich ook meer bewust van hun eigen mogelijkheden en onmogelijkheden en die van anderen. Prestaties in dit leergebied zijn voor iedereen zichtbaar. Dat maakt leerlingen kwetsbaar. Het is daarom in deze leeftijdsfase belangrijk dat ze kansen krijgen hun mogelijkheden in een veilige omgeving te verkennen en leren hun zelfvertrouwen op het gebied van hun bewegingsmogelijkheden verder te ontwikkelen en te benutten. Respectvol omgaan met verschillen in belangstelling, begaafdheid en tempo vraagt voortdurend om flexibiliteit en om uitdagende en aansprekende bewegingssituaties. Aansluiten bij de bewegingservaring uit de basisschoolperiode is daarbij essentieel.

Leren bewegen is bij uitstek een groepsactiviteit. Leerlingen verkennen en ontwikkelen naast hun mogelijkheden in de rol van beweger ook die in de rol van ondersteuner en organisator. Er wordt veelvuldig een beroep gedaan op verschillende sociale en regelvaardigheden. In tal van situaties wordt van leerlingen verwacht dat ze elkaar helpen, onderling rollen en taken verdelen, op veiligheid letten, respectvol met elkaar omgaan, zorgzaam zijn voor elkaar, met elkaar regels afspreken, samenwerken en samen spelen. Leerlingen leren eenvoudige regeltaken vervullen, zoals elkaar hulp verlenen, aanwijzingen geven en coachen, organiseren en rollen als scheidsrechter of jury vervullen. Deze sociale en regeltaken maken het niet alleen mogelijk samen te bewegen, maar bieden leerlingen de mogelijkheid te leren hoe ze die activiteiten met elkaar veilig op gang kunnen brengen en op gang kunnen houden. Ze leren verantwoordelijkheid te dragen voor het eigen bewegen en dat van anderen, ook als de onderlinge verschillen groot zijn.

In het leergebied zijn relaties te leggen met de leergebieden Kunst en cultuur, Mens en natuur en Mens en maatschappij.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Blijvende en verantwoorde deelname aan bewegen en sport is voor leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs heel belangrijk. Het ontwikkelen en behouden van een actieve leefstijl en de voorbereiding op een zinvolle en gezonde vrijetijdsbesteding vormen belangrijke doelstellingen van het leergebied bewegen en sport voor deze leerlingen. Leerlingen worden zich in het voortgezet speciaal onderwijs in sterke mate bewust van hun (fysieke) mogelijkheden en onmogelijkheden. Het verkennen en accepteren van de eigen mogelijkheden en het ontwikkelen van zelfvertrouwen zijn daarbij essentieel.

De motorische ontwikkeling bij leerlingen met een lichamelijke of zintuiglijke beperking is veelal achter vergeleken met leeftijdsgenoten. Bewegen in de ruimte kan voor deze leerlingen omgeven zijn met onzekerheid en angst. Balspelen zijn voor blinde leerlingen slechts beperkt mogelijk. Activiteiten als zwemmen, skiën, schaatsen, klimmen, fitness en kanoën zijn wel mogelijk. Met aangepast sportmateriaal kan veel. Slechtziende leerlingen kunnen bijna alle spelvormen op een eenvoudig niveau beoefenen. Bij leerlingen met een auditieve en/of communicatieve beperking kan sprake zijn van een achterstand in de motorische ontwikkeling,

veroorzaakt door beperktere ervaring in verschillende vormen van bewegen en spelen. Ook komen stoornissen in de coördinatie en de planning van bewegingen voor. Door de stoornis van het gehoor hebben dove en slechthorende leerlingen vaak problemen met hun evenwicht. Spelactiviteiten met andere leerlingen kunnen lastig zijn door problemen in de onderlinge communicatie.

Sommige leerlingen met een (ernstige) fysieke beperking of langdurig zieke leerlingen zullen niet deel kunnen nemen aan alle bewegingsactiviteiten. De aard van de beperking of ziekte maakt bepaalde activiteiten (vrijwel) onmogelijk. Leerlingen kunnen door aanpassingen van regels en arrangementen wel, zoveel mogelijk bewegend, een actieve rol krijgen in de activiteiten.

Leerlingen met gedrags- en/of sociaal-emotionele problematiek hebben vaak extra behoefte aan het kunnen bewegen. Wel moet bij deze leerlingen meer tijd worden besteed aan de voorwaarden om tot bewegen in groepsverband te komen. Er wordt een beroep gedaan op sociale- en regelvaardigheden. Leerlingen hebben soms moeite met het 'vrije' karakter van klassikale gymlessen. Veiligheid is een eerste vereiste. Soms zullen deze activiteiten alleen in (zeer) kleine stappen en in beperkte mate kunnen worden opgebouwd. In andere gevallen zal een aangepast aanbod nodig zijn, meer gericht op individueel sporten.

Kerdoelen Bewegen en sport

- 1. De leerling leert zich mede met het oog op buitenschoolse beoefening op praktische wijze te oriënteren op veel verschillende bewegingsactiviteiten uit gevarieerde gebieden als spel, turnen, atletiek, bewegen op muziek, zelfverdediging en actuele ontwikkelingen in de bewegingscultuur, en daarin de eigen mogelijkheden te verkennen.**
- 2. De leerling leert door middel van uitdagende bewegingssituaties zijn bewegingsrepertoire uit te breiden.**
- 3. De leerling leert de hoofdbeginselen van de bewegingsactiviteiten op eigen niveau toe te passen.**
- 4. De leerling leert tijdens bewegingsactiviteiten sportief te zijn, rekening te houden met de mogelijkheden en voorkeuren van anderen, en respect en zorg te hebben voor elkaar.**
- 5. De leerling leert eenvoudige regelende taken te vervullen die het mogelijk maken, zelfstandig en samen met andere leerlingen bewegingsactiviteiten te beoefenen.**
- 6. De leerling leert door deel te nemen aan praktische bewegingsactiviteiten de waarde van het bewegen voor gezondheid en welzijn kennen en ervaren.**

B. Literatuur en bronnen

- Berlet, I. (2009). *Passende kwalificaties. Eerste tussenrapportage van de werkgroepen*. Enschede: SLO.
- Berlet, I. (2008). *Leren, loopbaan en burgerschap in het praktijkonderwijs (deel 1, 2 en 3)*. Enschede: SLO.
- Damen, L.H., (2008a). *Passend Onderwijs voor vso-leerlingen, een studie voor een kwalificatiestructuur vso*. Enschede: SLO.
- Damen, L.H. e.a., (2008b). *Passende kwalificaties voor vso-leerlingen. Deel 2: Verslagen bezoeken scholen en instellingen voor vso*. Enschede: SLO.
- Handicap en Studie (2006). *Aan de slag. Activiteiten en tips om jongeren met een functiebeperking uit het VMBO en/of MBO te begeleiden naar een geschikte stageplek, baan of opleiding*. Utrecht: MEE.
- Laureijs, Th.(2010). *Deelnotitie Visie en leerroutes*, Afdeling vso-F Havo/VWO, Versie 13-7-2010
Heeze: vso-school De Berkenschutse.
- Liemberg, E., & Meijer, D. (red.) (2004). *Taalprofielen*. NaB-MVT.
- Lierop, B. van, & Koning, M. de (2011). *Transitiepraktijken vso. Een overzicht van de transitie-activiteiten van scholen voor vso*. Den Haag: CrossOver.
- Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap (2011a). *Toetsing in het primair onderwijs*. Brief van Minister van OCW aan Voorzitter van de Tweede Kamer, 1 maart 2011. Kamerstukken II, 31293, 89.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2011b). *Naar Passend onderwijs*. Brief van Minister van OCW aan Voorzitter van de Tweede Kamer, 31 januari 2011, Kamerstukken VIII, 32500 VIII, 22.
- Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap (2011c). *Actieplan MBO Focus op Vakmanschap 2011-2015*. Brief van Minister van OCW aan Voorzitter van de Tweede Kamer, 16 februari 2011.
- Pelle, J. ter, (red.) (2001). *Zwartwitboek over brailleleerlingen en examenprogramma's vmbo*. Enschede: SLO/LPOVG.
- SLO (2006). *Wat moet en wat mag in de Onderbouw*. Enschede: SLO.
- SLO (2009). *Kern van het VMBO met keuzemodules*. Enschede: SLO.

Sontag, L., & Bosmans, M. (2010). *Bevoegdheid docenten in het voortgezet speciaal onderwijs*. Tilburg: Het PON.

Sontag, L., & Westerlaken, J. (2010). *Uitstroomprofielen in het voortgezet speciaal onderwijs*. Tilburg: Het PON.

Werf, Th. van der (2010). *Talenten benutten, Jongeren met een handicap of chronische klachten in het regulier voortgezet onderwijs*. Utrecht: WEC-Raad.

Websites

<http://www.beroepinbeeld.nl/>

http://www.cps.nl/nl/Documenten/Documenten-Primair_onderwijs/Documenten-Primair_onderwijs-Rekenenwiskunde/

<http://www.cve.nl/>

<http://www.erk.nl/docent/FAQ/#00002>

www.examenblad.nl

www.fontys.nl/fcwvo

<http://www.fontys.nl/generiek/bronnenbank/sendfile.aspx?id=186367>

<http://www.handicap-studie.nl/lk-studeer-of-ga-studeren/Studeren/Doof-Studeren-Netwerk>

www.hetkan.info/

<http://www.invra.nl/>

<http://jongeburgers.slo.nl/publicaties/>

<http://www.jongerenbinnenboord.nl/>

http://www.liesa.nl/index.php?mod=front_page&pageid=593

<http://www.platformsvmbo.nl/dossiers/documenten/WatMoet-en-WatMag>

www.samenwerken.tv

<http://www.slo.nl/speciaal/nieuws/>

<http://www.slo.nl/voortgezet/vmbo/kerndoelen/handreikingen/>

<http://www.slo.nl/voortgezet/onderbouw/kerndoelen/>

www.sociaalopstap.nl

www.stagemarkt.nl

www.toolboxassessment.nl.

<http://vdab.be/beroepen/default.shtml>

<http://www.vo-raad.nl/actueel/nieuws/maatschappelijke-stage-naar-30-uur>

<http://werktank.nl/>

C. Lijst van betrokkenen en geraadpleegden

Contactpersoon	Instelling
Bekkers, mevr. C.	Koninklijke Visio
Bolscher, mevr. M.	vso Berg en Boschschool
Buuren, dhr. M. van	Heliomare Onderwijs
Damen, dhr. L.	SLO
Fransooijs, dhr. C.	AOC Friesland/VMBO-gr. Buitenpost
Geling, mevr. L.	Handicap + studie
Hasper, mevr. S.	Stichting Projecten Speciaal onderwijs
Hoeksma, dhr. E.	Inspectie van het Onderwijs
Huiberts, dhr. W.	Clusius College
Huijs, dhr. H.	College voor Examens
Kleijn, dhr. E.	ECM Dialoog
Kloosterman, dhr. J.	Jacobus Fruytier sg.
Laureijs, dhr. Th.	vso De Berkenschutse
Lever, dhr. H.	J.C. Pleysiersch./Westerbeek Coll.
Onnekink, mevr. H.	Inspecteur VO
Smits, dhr. R.	vso De Stijgbeugel
Snoodijk, mevr. G.	Coördinator staatsexamens
Steendam, dhr. F.	(voorheen) WEC-raad
Verheijden, dhr. C.	vso Ekkersbeek/Taalbrug
Werff, dhr. Th. van der	Coördinator project Jongeren Binnenboord
Zandbergen, drs. M.	Ministerie van OCW
Zandvliet, dhr. C.	RMPI De Grote Rivieren

D. Maatwerkprotocol Toetsing en Examinering

<http://www.jongerenbinnenboord.nl/>

Protocol met betrekking tot het op afwijkende wijze afnemen van School Examenonderdelen en Centraal Schriftelijk examenonderdelen voor kandidaten met een beperking.

Hierbij sta ik toe dat door de hierna genoemde kandidaat op grond van zijn/haar beperkingen (langdurige/chronische ziekte, lichamelijke/geestelijke handicap, etc) SE-onderdelen en/of CS-examenonderdeel geheel of gedeeltelijk afgelegd mogen worden op een wijze die is aangepast aan de mogelijkheden en de condities van de betreffende kandidaat. Voor zover hier niet in opgenomen, gelden de standaard PTA-regelingen.

Kandidaat	
Onderwijsnummer	
Ondersteunende verklaring (zie bijlage)	

1. Schoolexamenonderdelen:

Voor de betreffende kandidaat worden de volgende hieronder aangegeven afwijkingen ten aanzien van de reguliere wijze van het afnemen van SE-onderdelen gehanteerd:

Programma van Toetsing en Afsluiting	Voor deze kandidaat is een individueel onderwijstraject opgesteld dat afwijkt van het geldende PTA voor deze opleiding. In het bijgevoegde handelingsplan is een planning van de leerstof aangegeven die gebaseerd is op het eigen tempo van de kandidaat. De kandidaat bepaalt voor de vakken waarvoor afstandonderwijs gevolgd wordt zelf het moment van afsluiting van een SE-onderdeel. De in het onderwijstraject vastgestelde inhoud van SE-onderdelen blijven voor deze kandidaat van kracht, ook als de reguliere PTA's wat dat betreft worden aangepast.
Extra toetsen	Omdat deze kandidaat voor een aantal vakken een geheel eigen planning heeft met betrekking tot de toetsmomenten zorgt de betreffende docent per onderdeel voor extra toetsen.
Verlenging beschikbare toetstijd	De beschikbaar gestelde toetstijd mag voor deze kandidaat verlengd worden met 30 minuten.
Samenvoegen of opdelen van toetsen	Om aan te kunnen sluiten bij met de mogelijkheden en de condities van deze kandidaat wordt naar bevinden gehandeld met betrekking tot het verminderen of vermeerderen van toetsmomenten. Zo kunnen twee toetsen over kleinere leerstof eenheden worden samengevoegd tot één toets over de samengevoegde leerstofeenheid of kan één toets over een grotere leerstofeenheid worden opgedeeld over twee kleinere toetsen.

Inhaal- en herkansingsmogelijkheden	Voor deze kandidaat geldt er geen beperking ten aanzien van het aantal inhaal- en herkansingsmogelijkheden.
Geldigheidsduur prestaties en resultaten SE-onderdelen	De door deze kandidaat afgeronde SE-onderdelen en de behaalde resultaten (cijfers) blijven geldig gedurende de gehele verdere opleiding. De resultaten worden vermeld in het bijgevoegde onderwijstraject. De vorderingen worden besproken in het 2-maandelijks overleg tussen leerlingbegeleider en ouders/kandidaat.
SE-vorm	De SE-onderdelen worden voornamelijk schriftelijk gesteld. In afwijking hiervan kunnen SE-onderdelen voor deze kandidaat ook mondeling of op een andere wijze worden afgenomen. In het onderwijstraject wordt de wijze waarop het SE-onderdeel is afgenomen vermeld. De keuze voor een afwijkende vorm wordt steeds gemaakt in het 2-maandelijks overleg tussen mentor en ouders/kandidaat.
SE-locatie	Voor deze kandidaat worden per SE-onderdeel afspraken gemaakt over de locatie waar toetsen en opdrachten worden uitgevoerd, dit kan dus ook bij de kandidaat thuis zijn.
Toezichthouder	De rol van toezichthouder bij het afnemen van toetsen en het uitwerken van opdrachten kan door de locatiedirecteur worden overgedragen op 'derden'. De toezichthouder dient zich te houden aan de geldende afspraken met betrekking tot geheimhouding en aan de procedure zoals die hieronder is beschreven.

1.1 Procedure afwijkende wijze van afnemen SE-onderdelen

1	De school wijst voor de begeleiding van het examenprogramma van de betreffende kandidaat een contactpersoon (CP) aan (mentor, zorgcoördinator, leerlingbegeleider, etc) en een toezichthouder.
2	De kandidaat vraagt bij de CP een toets aan over een bepaald SE-onderdeel, dit kan schriftelijk, telefonisch of per e-mail. Wanneer de kandidaat hiervoor gebruik maakt van e-mail, stuurt zij deze mail tegelijkertijd naar de betreffende docent en de toezichthouder.
3	De CP vraagt de betreffende docent om de toets aan te leveren.
4	De vakdocent zorgt ervoor dat de afwijkende toetsvorm voldoet aan de kwaliteitseisen zoals die gesteld zijn ten aanzien van validiteit en betrouwbaarheid. Het niveau en de doelstelling van de afwijkende toetsvorm zullen niet anders zijn dan de beoogde doelstellingen en het niveau van de oorspronkelijke toets. De eindverantwoordelijkheid hiervoor ligt bij de locatiedirecteur.
5	De vakdocent levert de toets in een gesloten couvert aan bij de CP. Op de couvert staat: <ul style="list-style-type: none"> ☐ de naam van de kandidaat waarvoor de toets bedoeld is ☐ het SE-onderdeel, waar de toets over gaat ☐ de vorm waarin de toets dient te worden afgenomen ☐ de hulpmiddelen, die bij het maken van de toets zijn toegestaan ☐ de toegestane tijd voor het maken van de toets (na verlenging met een half uur)
6	De CP vraagt de toezichthouder met de kandidaat een afspraak te maken voor het toetsmoment en de toetslocatie en ziet er op toe dat de toetsopgave in de gesloten couvert wordt bewaard tot de overhandiging aan de toezichthouder.
7	De toezichthouder haalt de toets op bij de CP en bewaart deze met de vereiste geheimhouding in de gesloten couvert tot het moment van de aanvang van de toets.

8	De kandidaat identificeert zich desgevraagd voor aanvang van de toets met een geldig identiteitsbewijs (paspoort, Nederlandse identiteitskaart, Europese identiteitskaart, rijbewijs, reisdocument vreemdelingen, vreemdelingendocument).
9	De toezichthouder ziet erop toe dat de kandidaat de toets of de opdracht uitvoert: <ul style="list-style-type: none"> ☐ in de afgesproken vorm ☐ zonder hulp van derden ☐ met niet meer dan de toegestane hulpmiddelen ☐ binnen de toegestane tijd.
10	De toezichthouder levert de gemaakte toets in bij de CP en deze overhandigt de gemaakte toets zo spoedig mogelijk aan de betreffende vakdocent.
11	De vakdocent beoordeelt de toets en meldt het resultaat zo spoedig mogelijk aan de CP en aan de kandidaat. De vakdocent geeft de beoordeelde toets aan de CP voor het dossier van de kandidaat.
12	De CP voegt de beoordeelde toets toe aan het dossier en laat de vakdocent het resultaat invullen op het onderwijstraject van de kandidaat.

2. Centraal schriftelijk:

Voor de betreffende kandidaat worden de volgende hieronder aangegeven afwijkingen ten aanzien van de wijze van examineren gehanteerd:

(Verlengde) spreiding voltooiing eindexamen	Voor deze kandidaat wordt gebruik gemaakt worden van de door het ministerie bijgevoegde toezegging met betrekking tot de mogelijkheid om het eindexamen over drie of vier leerjaren te verspreiden.
Verlenging beschikbare toetstijd	De beschikbaar gestelde toetstijd mag voor deze kandidaat verlengd worden met 30 minuten.
Examenvorm	De onderdelen van het Centraal Schriftelijk examen worden schriftelijk gesteld. In afwijking hiervan kunnen deze ook mondeling of op een andere wijze worden afgenomen. Indien van deze mogelijkheid gebruik wordt gemaakt wordt de onderwijs-inspectie hiervan uiterlijk 3 maanden voor het examen in kennis gesteld. De locatiedirecteur ziet erop toe dat de afwijkende examenvorm voldoet aan de kwaliteitseisen zoals die gesteld zijn ten aanzien van validiteit en betrouwbaarheid. Het niveau en de doelstelling van de afwijkende toetsvorm zullen niet anders zijn dan de beoogde doelstellingen en het niveau van het oorspronkelijke examen.
CS-locatie	Voor deze kandidaat kunnen zo nodig afspraken gemaakt worden over de locatie waar het examen plaatsvindt, dit kan dus ook bij de kandidaat thuis zijn. Indien van deze mogelijkheid gebruik wordt gemaakt wordt de onderwijsinspectie hiervan uiterlijk 3 maanden voor het examen in kennis gesteld.

2.1 Procedure afwijkende locatie van afnemen Centraal Schriftelijk examen

1	De school wijst voor het 'op locatie' afnemen van (onderdelen van) het centraal schriftelijk examen een examiner aan.
2	De locatiedirecteur overhandigt de eindexamenopgave voor het betreffende onderdeel in een gesloten couvert aan de examiner. Op de couvert staat: ☐ de naam van de kandidaat waarvoor de examenopgave bedoeld is ☐ het CS-onderdeel, waar de examenopgave over gaat ☐ de vorm waarin het examen dient te worden afgenomen ☐ de hulpmiddelen, die bij het maken van het examen zijn toegestaan ☐ de toegestane tijd voor het maken van het examen (na verlenging met een half uur).
3	De examiner bewaart deze met de vereiste geheimhouding in de gesloten couvert tot het moment van de aanvang van het landelijk vastgestelde examentijdstip.
4	De kandidaat identificeert zich desgevraagd voor aanvang van het examen met een geldig identiteitsbewijs (paspoort, Nederlandse identiteitskaart, Europese identiteitskaart, rijbewijs, reisdocument vreemdelingen, vreemdelingendocument)
5	De examiner neemt de gemaakte examenopgave mee terug naar school, waarna de normale procedure verder wordt gevolgd.

3. Ondertekening

Naam School:

Brinnummer:

Adres:

Tel.:

Datum:

Handtekening:

Naam:

Locatiedirecteur

E. Routeschema WEC-raad/OCW

SLO is het nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling. Al 35 jaar geven wij inhoud aan leren en innovatie in de driehoek beleid, wetenschap en onderwijspraktijk. De kern van onze expertise betreft het ontwikkelen van doelen en inhoud van leren, voor vele niveaus, van landelijk beleid tot het klaslokaal.

We doen dat in interactie met vele uiteenlopende partners uit kringen van beleid, schoolbesturen en -leiders, leraren, onderzoekers en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties (ouders, bedrijfsleven, e.d.).

Zo zijn wij in staat leerplankaders te ontwerpen, die van voorbeelden te voorzien en te beproeven in de schoolpraktijk. Met onze producten en adviezen ondersteunen we zowel beleidsmakers als scholen en leraren bij het maken van inhoudelijke leerplankeuzes en het uitwerken daarvan in aansprekend en succesvol onderwijs.

SLO

Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40
F 053 430 76 92
E info@slo.nl

www.slo.nl